

«ШАҲИДЛАР ХОТИРАСИ» ХАЙРИЯ ЖАМҒАРМАСИ

АБДУРАУФ
ФИТРАТ

ТАНЛАНГАН
АСАРЛАР

І Ж И Л Д

ШЕЪРЛАР, НАСРИЙ АСАРЛАР, ДРАМАЛАР

ДУШАНБЕ «МАЪНАВИЯТ» 2000

ДРАМАТИК АСАРЛАР

АБУЛФАЙЗХОН

Иўқеул ўлкасининг тарихидан беш пардали фожиа

КИМСАЛАР*

Абулфайзон¹ — Бухородаги ўзбек хонларининг сўнггиси; қирқ-эллик ёшларинда.

Улфат — хоннинг хўжасаройи (ҳарам бошлиғи); қирқ-эллик ёшларинда.

Давлат тўқсоба — хоннинг яқин хизматчилариндан.

Қози Низом — Бухоронинг қози калони. Эллик-олтмиш ёшларинда.

Ҳакимбий — хоннинг иноғи, сўнгра оталиғи; эллик-олтмиш ёшларинда.

Раҳим қўрчи — сўнгра тўқсоба, сўнгра оталиқ. Ҳакимбийнинг ўғли; ўттиз-қирқ ёшларинда.

Мир Вафо — Раҳимхоннинг ҳукмронлик тарихига бағишланган «Тухфай хоний» асарининг муаллифи. Ҳакимбийнинг одами, эллик-олтмиш ёшларинда.

Донёлбий — Ҳакимбийнинг укаси; қирқ-эллик ёшларинда.

Иброҳим иноқ — сўнгра оталиқ; олтмиш-етмиш ёшларинда.

Тоғайқулбек — манғит беклариндан.

Хўжа Калон — машҳур хўжалардан.

Охунд — Бухоронинг катта мулласи.

Нодир шоҳ — Эрон шоҳи.

Ризоқулхон — Нодир шоҳнинг ўғли.

Мирзо Маҳди — шоҳнинг бош котиби.

Алиқулхон, Хусайнхон, Аҳмадхон — Эроннинг қўшун бошлиқлари.

Абдумўминхон — Абулфайзон ўғли, 15 яшар.

Иўлдош Эргаш — қаландар кийимлик тилчилар, Ҳакимбийнинг одамлари.

Қоровуллар, хизматчилар, жаллодлар, чолғучилар.

* Эскарма: Бундаги воқеаларда биринчи парда билан иккинчи парда орасинда етти йил, иккинчи, учинчи пардалар билан тўртинчи, бешинчи пардалар орасинда бир йил замон ўткандир. Шунинг учун кимсаларнинг ёшларини ёзганда қирқ-эллик, олтмиш-етмиш деб ўн йиллик очқиқлиқ қолдирилди. — (Фитрат).

БИРИНЧИ ПАРДА

Кеча. Бухоро аркинда. Абулфайзоннинг уйи шоҳона тўшалиб, безанган. Уртада осилган муҳташам «Чил чирғ»нинг бутун шамлари ёниб турадир. Уйнинг ўртасинда, кичкина курсичанинг устиндаги шамдончада ёниб турган шамнинг ойдинлиғи остида Улфат хўжасаройи, Мир Вафо ҳам Қози Низом тахта² ўйнаб туралар. Ташқарида чилиниб турган чолғулар бир оздан кейин секинлашар, сўнгра битар.

Қози Низом. Кишт! (Бир дона сураар.)

Мир Вафо. Э... отимиз кетди-ку!

Улфат. Подшоҳи олам эсон бўлсалар, яна от топилар.

Қози Низом. Тангри хоқонимизга эсонлиқ бергай.

Улфат. Омин (бир дона сураар.)

Мир Вафо. Шу кеча тушимда хоқонимизни кўрдим, бўз бир отга минган, қўлларинда қилич, йироқларга қараб турганлар эди.

Қози Низом. Худо хоҳласа, йироқ ерларгача бориб, қўб ўлкаларни оларлар.

Улфат. Нафас муборак, омин.

Мир Вафо. Кишт! (Бир дона сураар.)

Қози Низом. Мана, эмди иш қийинлашди!

Ҳаммалари тахтага тикилалар. Абулфайзон ичкари уйларида жуда оғир босиб чиқар, ўтирганларга қараб юрар, ҳаммалари туруб қўл қовуштуралар.

Абулфайзон. Қани, ким кучли?

Улфат. Хоқонимизнинг иккала қўллари ҳам яхши ўйнайлар.

Хон. Сен қайси томонда?!

Улфат. Мен хоқонимизни олқаб томоша қилиб тураман, ҳеч бир ёққа қўшулганим йўқ.

Хон қайтиб, катга³ чиқар. Енбошлаб, бир қўлини бошига тиркаб узоқар. Кучли бир қайғу остинда эзилиб тургани кўрунадир.

Мир Вафо. Кишт! (Бир дона сураар. Уйунчилар сингирланиб, тахтага қарайлар.)

Хон. Ким ўтди?!

Улфат. Мир Вафо қулингиз ўтдилар.

Хон бошини қимирлатур. Уйунчилар тахта бошиндан туруб, уйнинг эски ёқасиндаги кўрпаларга ўтуралар. Хизматчи кириб, тахтани ҳамда курсича билан шамдонни олиб чиқар.

Хон (*Қози Низомга*). Фарҳод оталиқни кўрдингизми?

Қози Низом. Ҳазратимнинг буйруқлари билан бориб кўрган эдим.

Хон. Нима қилдингиз?

Қози Низом. Оталик қулингиз билан узун сўйлашдим, ҳазратим буюрсалар, ҳаммасини арз қилайин.

Хон. Айтингиз.

Қози Низом. Бордим, кўрушдим, сўйладим: «Сиз хоқонимизнинг энг ишончли қуллари бўласиз. Хоқонимизнинг муборак мижозлариға ёқмайтурган ишлар қилар экансиз. Эрон қўшуни Қаршидан қайтқондан сўнгра, сизнинг юруш-турушингиз бошқача бўлган экан», дедим.

Хон. «Эрон қўшунини Қаршидан қайтарган ёлғуз сен эмассан», демадингизми?!

Қози Низом. Уни ҳам айтдим. «Нодир шоҳ томонидан юборилган қўшуннинг Қаршидан қайтиши учун сизгина эмас, Ҳакимбий иноқ ҳам кўб тиришдилар», дедим.

Хон. Нима деди?!

Қози Низом. Оталик қулингиз бу сўзимга кулбгина қарадилар. «Эрон қўшуни икки-уч бекнинггина тиришмаги билан юртимиздан чиқмади», дедилар.

Мир Вафо. Хоқонимиз жуда яхши биладиларким, Нодир шоҳ қўшунининг тупроғимиздан чекилишига Ҳакимбий иноқ қуллари кўб тиришдилар. Оталик шуни кўрмак истамайлар чоғи!

Қози Низом. Оталик дейларким, Эрон қўшунини тупроғимиздан биз чиқармадиқ, ўзи чиқди.

Хон. Нима... Узими чиқди?!

Қози Низом. Оталик қулингиз шундай дейлар: «Эроннинг, — дейлар — янги тўп, милтиқлар билан яроқланган қўшуни бизнинг қўшунимизни буза олган бўлса ҳам, ўзбакнинг ботурлиғини билгани учун, хуркуб тура эди. Бизга ёрдам учун Хива қўшунининг ҳам Бухорога келганини эшитгач, бутун кўрқди, усталиқ билан урушни ётқузди-да, қайтиб кетди. Бу ишда меним-да, Ҳакимбий иноқнинг-да айрича хизматимиз Хива қўшуни Бухорога келганча урушни узатиб турмоқ бўлди. Мен Эрон қўшунини қайтардим деб, катталик қилмаганим каби, хонимиздан ёширунгина Нодир шоҳға элчилар юбориб, хабарлашиб-да турмадим».

Хон. Ким Нодирға элчи юборган экан?!

Қози Низом. Оталик қулингизнинг сўзлариға

кўра, Ҳакимбий иноқ шундай қилган бўлсалар керак.

Хон. Ул менга дўст бўлса, нега букунгача қизини юбормайдир?!

Қози Низом. Уни ҳам сўрадим.

Хон. Нима деддингиз?!

Қози Низом. «Молимизни, жонимизни хоқони оламнинг муборак оёқларинда қурбон қилмоқ ҳаммамизға лозимдир. Шуни қилмаганда, султонимизнинг чин қуллари бўла олмаймиз. Сиз шунча кундан бери биттагина қизингизни тортуқ қилмай турасиз», дедим. Оталик бу сўзни эшитгач, ёмон қизидилар. «Хонға яхши кўрунмак учун қиз қурбон қилгучилар кўб, шунларнинг қизларини олдира берингиз», дедилар.

Хон. Ўзи юбормайдир. Юборганларға сўз ҳам отадир.

Улфат. Ёмоннинг бир қилиғи ортуқ!

Қози Низом. «Биз хон ҳазратлариға ўзимизни қурбон қилдик, эмди номусумизни ҳам истамасунлар», дедилар. Мен айтдимки...

Хон (*сўзини кесиб*). Бас!.. Еган тузлар кўр этсун уни... Кимни тупроқдан кўтариб, курсига чиқарсақ, тезгина бошимизға чиқмоқчи бўладир.

Улфат. Хоқони олам! Унларни яна тупроқға қайтармоқ сизнинг қўлингиздадир.

Хон. Яхшиким, бунларнинг ўлими қўлимиздадир. Йўқса оз замонда бизни эшак қилиб минмак истайлар!!!

Улфат. Хоқонимизға маълумдирким, подшоҳлиқ қон билан суғорилатурган бир оғочдир. Қон оқиб турмаган ерда бу оғочнинг қуруб қолиши аниқдир.

Хон (*Улфатға*). Тур жойингдан. Тез кет. Беш дақиқадан кейин Фарҳод оталиқ бошини келтурасан. Қандай истасанг, шундай ишла! (*Улфат қуллуқлаб чиқар.*) Мен тинчгина турайин деб, акамни ўлдирдим. Эмди бир-икки бузуқбош чиқиб, меним тинчлиғимни бузмоқ истайлар! Қўяман сизни!

Қози Низом. Хоқони олам! Оталик эски бир қулингиздир. Кичкинагина бир эркалик қилгани учун уни ўлдирмак нечук бўлар экан?

Хон (*Қозининг сўзини эшитмагандек бир оз ўйлагандан сўнг*). Фарҳод оталиқни эски бир қулимми, деддингиз?!

Қози Низом. Ҳазратим каромат қилдилар.

Хон. Фарҳод оталиқ хитой қипчоқнинг бошлиғидир, билмайсизми?!

Қози Низом. Ҳазратим яхши биладилар.

Хон. Эл бошлиғи бўлган бекларим менга қул бўлмайлар, унлар ўз эллариға тояниб, туташ менга ёмонлиқ қилмоқчи бўлалар.

Қозинизом. Тавба қилдим!

Хон. Бухорода эл бошлиқлари бўлмаганда, мен тинчгина хонлиқ сура олар эдим. Меним бутун қайғуларим шунлардандир. Отам сотиб олган қуллар мана Улфат билан Давлат. Кўрингиз-чи, мен чизган чизиқдан чиқардирларми?

Қозинизом. Албатта, чиқмайлар.

Хон. Эмди кимни оталиқ қилишимиз керак, сиз шуни айтингиз, бошқа гапларни қўяберинг!

Қозинизом. Тангри хоқонимизга эсонлиқ бергай. Ўзлари яхши биладирлар.

Мир Вафо. Ҳазратим, албатта, яхшироқ биладирлар. Манғитлардан Ҳакимбий иноқ, қалмоқлардан Жиянқулибий, кенагаслардан Иброҳимбий қуллари бор.

Хон. Жиянқул бўлмайди. Ҳакимбий билан Иброҳим кенагасдан биттасини қўярмиз. ...Тўхта, домулло! Меним ёнимда ҳар кун махтаб турганинг Ҳакимбий иноқ Нодир шоҳ билан нечун хабарлашадир?!⁴

Мир Вафо. Бу сўз тўғри бўлмаса керак.

Хон. Боя қозининг Фарҳод оталиқдан келтурган хабарларини эшитмадингми?!

Мир Вафо. Фарҳод бошлиқ ўзининг ўлумини билган бўлса керак. Қутулмоқ учун шундай сўйлагандир.

Хон. Мен бошқа жойлардан ҳам эшитдим, тўғри сўйла!

Мир Вафо. Ҳазратим эсон бўлсунлар. Иноқ қулингиз бундай ишни ўйламаган бўлсалар керак. Меним ҳеч хабарим йўқ. Шунини жуда яхши биламанки, иноқ қулингиз хоқонимизнинг муборак хизматларини ҳар нарсадан ортуқ кўрадилар.

Хон (ташқарига қараб). Тўқсобани чақир, келсун

Давлат тўқсоба келар

Ётишда⁵ кимлар бор?!

Давлат. Иброҳимбий билан Раҳим қўрчи⁶ бор.

Хон. Икковини ҳам олиб кел. Сўнгра бизга базм қилиб бер!

Давлат тўқсоба чиқар.

Мана шул Давлат билан Улфат каби ўнта одамим бўлса эди, Бухорони тинчгина сақлар эдим. Ишнинг йўл-

ларини билалар, теран тушуналар. Ёмонлиқ, ёғийлиқни эса сира ўйламайлар.

Қозинизом. Ҳазратим марҳамат қилсалар, ҳамма қуллари ҳам шундай ишлайлар.

Давлат тўқсоба чағир билан пиёлаларни киргизадир. Кетиндан уч тавбурчи, бир рубобчи, икки найчи, бир дафчи⁷, бир-да ўйинчи қиз кирарлар. Ҳаммалари ўтурғач, базм бошланадир. Давлат уч пиёладан чағир тарқатадир. Базм биткач, ўйунчи, чолғучилар қуллуқлаб чиқарлар. Улфат пиёлаларни чиқарар.

Хон (жуда теран бир тушунчадан айрилиб). Раҳим қўрчи, отангиз қалай?

Раҳим қўрчи. Ҳазратимни дуо қилиб турадилар.

Хон. Яқинда Эрондан сизга қўноқлар келганми?!

Раҳим қўрчи. Ҳазратим каромат қилдилар.

Мир Вафо телбаланадир.

Хон. Қим экан унлар?!

Раҳим қўрчи. Қарши урушинда Эрон қўшуниндан бир-икки киши бизнинг томонга тугулган эдилар. Иноқ отам унларни озод қилган эдилар. Шунлар савдо учун Бухорога келган эканлар. Яхшилиқни унутмаганларини кўрсатгани отамни келиб кўрдилар.

Хон. Тузук... Яхшилиқ, албатта, унутилмайди. (Бир оз тўхтаб.) Биз Фарҳод оталиққа шунча яхшилиқ қилдиқ, биттасини ҳам билмади. Яна бизга хиёнат қила бошлади. Энг сўнг ўз бошини ейди.

Раҳим қўрчи билан Иброҳимбий шошқин тинглайдилар.

Фарҳод оталиқни ўрундан тушурдик. Ўз жазосини яқинда кўрар. Унинг ўрнинда, Иброҳимбий, сени оталиқ қилдиқ. Раҳим қўрчи, сенга ҳам тўқсобалиқ бердик. Иноқ, отанг ҳам яқинда катта меҳрибончилик кўрарлар.

Иккаласи туруб, қуллуқ қиларлар.

Иброҳимбий. Ҳазратимга арзим бор.

Хон. Айт!

Иброҳимбий. Оталиқ ўрни жуда катта ўрун, мен бажара олмайман.

Хон. Нега бажара олмайсан, унинг нимаси бор?!

Иброҳимбий. Фарҳод оталиқ каби, ўткур бир одамнинг бажара олмагани бир ишни мен қандай бажарман?!

Хон. Нимаси бор, нимани бажара олмайсан?!

Иброҳимбий. Хоқонимизни рози қилмоқ жуда қийин бир иш бўлиб қолган.

Хон Нима деганинг бу?!
Иброҳимбий. Шул Улфат билан Давлатни рози қилмасам, сиз қувонмайсиз, бу иккисини рози қилмоқ-да мумкин эмасдир.

Хон. Девона бўлдингми?!
Иброҳимбий. Девона эмас, тўғриман, тўғрилиқнинг девоналиқдан ёмонроқ натижалар берганини биламан. Яна тўғрилиқдан айрила олмайман, хоқоним! Шул икки одам бўлмаганда, сиз Фарҳод оталиқни йўқ қилмоқ фикрига тушмас эдингиз.

Хон. Девона эмас, тўғриман, тўғрилиқнинг девоналиқдан ёмонроқ натижалар берганини биламан. Яна тўғрилиқдан айрила олмайман, хоқоним! Шул икки одам бўлмаганда, сиз Фарҳод оталиқни йўқ қилмоқ фикрига тушмас эдингиз.

Хон (қизғин.) Сўзни узатма, қабул эт!

Қози Низом билан Раҳим қўрчи кўзлари билан уни қабул этди-
рарга тиришарлар.

Иброҳимбий. Буйруғингизни қайтармоқ қўлимдан келмайдир, қабул этаман. Бироқ бир кун меним ҳам ўлимимга ҳукм чиқарарсиз, хоқоним!

Хон. Қабул этдингми?!
Иброҳимбий. Қабул этдим.

Хон. Эмди чиқиб, сақловда ётингиз. Эрта билан ёрлиқларингиз чиқар.

Иккаласи ҳам дуо қилиб, чиқиб кетарлар. Булар чиқгач, Улфат хўжасарой қизил ўртук⁸ билан ўртулган бир табақни кўтариб келар, хоннинг олдига қўяр. Ўзи икки одим кейинга бориб, қўл қовуштируб турар.

Оч устини!

Улфат ўртукни олар, табақда Фарҳод оталиқнинг қонга бўйлаган оқ соқолли боши кўрунар.

Хон (ёввойи кулуш билан). Хо... хо... хо... энг сўнг ўлум... ўлум жанжалимизни битирди. Бутун жанжалларни ўлум битирадир.

Улфат. Хоқони олам эсон бўлгайлар.

Хон. Буни чиқариб, «Чил духтарон» қудуғига ташлат. (Улфат табақни олиб чиқар.) Еганлари тузни ўйламаганларнинг жазолари шулдир. (Қози Низом билан Мир Вафога.) Сизга жавоб эмди.

Қози Низом. Тангри ҳазратимга эсонлик бергай.

Иккови ҳам дуо қилиб, туруб кеталар.

Хон (ёлғуз). Шул тирикликдан-да бездирдилар мени. (Туруб юрадир.) Бир душманнинг қони қурумайин, яна биртаси чиқиб қоладир. Бу Иброҳим аҳмоқ ҳам мени тинч қўймай тургандек кўринадир. Қачонгача ўлдираман бунларни! Ортуқ ҳеч кимнинг менга ишончи

қолмади... Бунларнинг ўзи йўлга келиб, менга душманлиқ қилмоқни ташласа, нима бўлур! Йўқ... йўқ. Бунларнинг ўзи йўлга келмайдир. Улдураман, ўлдураман. Дунёда бирта душман қолмаганча, қон тўқаман. Улфатнинг сўзи тўғри! Подшоҳлиқ қон билан суғорилатурган бир оғочдир. (Улфатнинг кирганини кўриб, жойига ўту-
рар). Кел, Улфат, ўтур. Қандай қилиб ўлдурдинг?!

Улфат (ўтурадир). Хоқонимизнинг ишлари бор, деб келтурдим. Бир уйга киргуздим. Унда ёшуруниб турган икки киши бирдан чиқиб, ёпишдилар. Бир оз талашгандан сўнг, йиқитиб, бошини кесдилар.

Хон. Ҳеч ким онгламадими?

Улфат. Кимса онглаган эмас.

Хон. Иброҳим кенагасни оталиқ қилмоқчи бўлуб, ўзига сўйладиқ. Унинг ҳам туси бошқача-ку!

Улфат. Нима деди?

Хон. Кўб аҳмоқлиқлар қилди. Сенинг учун ҳам маъносиз сўзлар сўйлади. Ҳақим иноқнинг ўзини оталиқ қилсақ бўлмайдирми?

Улфат. Хоқони олам! Ҳақим иноқнинг Нодир⁹ билан хабарлашиб тургани аниқ. Шу тобда уни (иш) бошига қўйиб бўлмайдир. Шунинг ўзи бўла берсун, тўғрилиқ билан ишласа, турадир. Йўқса, Фарҳод оталиқ изиндан бора қоладир-да!

Хон. Улфат, мен бу ишлардан бездим. Бу одамларнинг биртаси ҳам менга тўғри қарамайдир. Фарҳод оталиқ ёмонлиқ қилди. Ҳақим иноқнинг қилган ишларини кўруб турубсан. Иброҳимни одам деб ўйласам, бу ҳам бузуққа ўхшайдир. Қон тўқмакдан-да бездим. Акамни ўлдурдим. Кўб дўстларимни ўлдурдим. Мени бир ота каби асраган Фарҳод оталиқни(нг) бошини оёқлар остинда кўрдим. (Кўзларини тутуб.) Уф... кўзларим қонга тўлди. Кечалар ухлай олмайман. Кўзларимни юмгач, бутун ўлганлар, ўлдурганларим мени айлантуруб олалар, сираланиб, ёнимдан ўталар. Мени қўрқуталар, менга кулалар!..

Улфат. Хоқоним, бунларни ўйламангиз. Улуқларни эсингиздан чиқарингиз. Етоққа киргач, Қуръондан бир оят ўқуб ётингиз. Бунлар ҳаммаси ўтғусидир. Яқинда душманларингизнинг ҳаммасини битирармиз. Ҳозир эмди бошқа ишларимизни кўрайлик.

Хон. Яна нима иш?

Улфат. Фарҳод оталиқнинг қизини келтурайликми?

Хон. Эрта билан киши юборурсан. Мен эмди чарчадим, бир оз ухлайин. Сен ҳам кет, ишларингни кўр.

Биртасини юбор, чопонимни олсун. Танбурчиларга айт, икки танбурни камонча қилиб бир «Хусайний»¹⁰ чолсунлар.

У л ф а т. Хўб бўлубтур.

Улфат чиқар. Хон салла, чопонини чиқара бошлар. Хизматчи келиб, хоннинг салла, чопонини олиб, бир четга қўяр. Хоннинг кеча кулоҳини бериб, шамларни ўчуруб чиқар. Хон кулоҳини кийиб, ётоқда узаниб ётар. Ташқарида икки камончининг «Хусайний» чолгани эшитилар. Чолги секвиланиб битганда, хон ухлаган бўлур. Бир оз сўнгра хоннинг ўлдурилган акасининг хаёли қовли кафан билан кўринадир.

Х о н. (тушинда.) Акам... Нечун келди... Бўғдурулгани, арқон бўйнинда тақилгани ҳолда чиройли бир хотуннинг хаёли келар. Йўқол... кет... (Хотун хаёли хонни бўғардек, унга қараб юрар. Хон талваса қилар.) Кет... кет!... (Бир йегит хаёли Фарҳод оталиқнинг бошини олиб келар. Хонга яқинлашар.) Йўқол... келма... Йўқол... келма... (Хаёл чекилар. Ундан сўнг учала хаёл биргалашиб, хонга ҳужум қиларлар. Хон кучли талваса билан қичқирар.) Вой... Урма! (Ўз товушиндан уйғониб, ирғиб турар.)

Товушни эшитган Давлат тўқсоба бир шамдончани кўтариб, югуриб кирар).

Д а в л а т. Ҳазратим кўрқдиларми?!

Х о н (титраб тургани ҳолда). Бир оз кўрқдим чоғи! Шамни қўйиб кет. Сув тайёрланг, тарат¹¹ қиламан. (Давлат тўқсоба шамни қўйиб кетар. Хон ётоқдан тушиб, чопонини кияр ҳам сўйлар.) Бунлар у дунёда ҳам менга қаршу бирлашганга ўхшайлар. Мени тинч қўймайлар, чоғи! (Шамни олиб, бошқа уйларга боратурган эшикдан чиқиб кетар).

Парда тушар

ИККИНЧИ ПАРДА

Ойдинли бир кечада Ҳақимбийнинг ҳовлиси. Теразисиз эшиклар ташқарига очилган бир ўйнинг олдинда узун бир суфа. Суфа бўйинча узун бир қалин¹² ёйилган. Кўркамлик кўрпалар тўшалган. Тўрда пакапа қурли бир кат устнида ётоқ тайёрланган. Ўртадаги буюк шамдонда шам ёнадир. Деворга бир қалқон, бир қилич, бир-да Жазойир милтиғи осилган. Ҳақимбий ёлғуз, юруб сўйлайдир.

Ҳ а қ и м б и й (том устидан кўрулган минорга қараб). Улум миноридир бу! Бунинг кўлкасинда яшаганлар ўлумдан кўрқмайлар. Бу узун минор охиратнинг энг қисқа йўли бўлуб қолди. Минор, Чил дўхтарон, Калла-хона, Обхона, зиндон... ўлим... Бунларнинг ҳеч биртасинда мени йўлимдан қайтарарлиқ куч йўқдир. Ётоқ ўлуми-да ўлум, зиндон ўлуми-да ўлумдир. Иккавиндан-да кўрқмам. Абулфайзхон хонлиғи Нодир шоҳнинг оёқлари остинда жон бераётганда, ўз улушимизни олмоқ керак. Шунини олармиз. Шу кеча Чоржўйдан ўғлум қайтадир. эрта Нодир шоҳ қўшуни босиб келади. Шу кеча билан эрта курашимизнинг сўнг дақиқаларидир. (Мир Вафонинг келганини кўрмай.) Бу одамлар қаёққа кетдилар. Курашнинг сўнг дақиқаларини била туруб, ҳалигача келмайлар.

М и р В а ф о. Келдик, бек!

Ҳ а қ и м б и й. Нима гап?

М и р В а ф о. Курашнинг сўнг дақиқасини билганимиз учун ҳаммамиз югура, чопа ишламоқдамиз.

Ҳ а қ и м б и й. Эрта Нодиршоҳ қўшунининг келиш хабарини оларсиз.

М и р В а ф о. Биламиз!

Ҳ а қ и м б и й. Нималар қилдингиз?

М и р В а ф о. Одамларимни ҳар томонга ерлаштурдим¹³.

Ҳақимбий деворга осилган милтиқ билан ўйнаб тинглайдир.

Шу кеча Бухорода чибин учса, менга хабари келади. Кўрулғуси кишиларни ҳам кўрдим. Жуборга¹⁴ бориб Хўжа Қалон билан кўришдим. Бутун фикрингизга қўшулдилар. Ўзлари ҳам Қози Низом билан сизга келадилар. Хон томонида икки-уч муллалардан бошқа киши қолмади. Қози Низом бизга қўшулгач, уларнинг-да бир чақалиқ баҳоси қолмас.

Ҳ а қ и м б и й. Арқда нималар бор?

М и р В а ф о. Арқ ўзининг ўйун-кулгусига берилган, ичиб ётган эди. Бироқ Раҳим тўқсобани Чоржўйга юборишингиз хоннинг мазасини қочирган. Раҳим тўқсобани йўлда йўқ этмак учун, Форобгача кишилар юбордилар. Бу ишнинг битганини хабар олгач, бизга ҳам ҳужум қилиб, сизни тутуб қамагандан сўнг, ўзлари Нодир шоҳга қаршу чиқиб, урушар эканлар.

Ҳ а қ и м б и й. Бу пилонларнинг замони ўткан эмди. Раҳим тўқсоба-да, мен-да уларнинг тузоқларига тушмаймиз.

Тоғайқулбек билан Донёлбий келарлар.

Хўш, иккингиз бирда келдингиз? (Салом беришарлар).

Тоғайқулбек. Келмайликми?

Ҳақимбий. Емон бир туш кўрган бўлғайсиз.

Тоғайқулбек. Кўрдик, кўрдик.

Ҳақимбий. Қани ўтурингиз. Тушингизни эшитайлик.

Ҳаммалари ўтурарлар.

Тоғайқулбек. Мен эмас, бу киши кўрганлар. (Кулар.)

Донёлбий. Қулушни қўйинг, гапга келинг!

Ҳақимбий. Қани гапирингиз-чи!

Донёлбий. Ака, шу Нодир шоҳ деганингиз одам ҳар кун Бухорога нечун келади¹⁵.

Ҳақимбий (жилмайиб). Нодир шоҳ эмди келадир. Бундан бурун келган унинг ўғли эди.

Донёлбий. Нечун келади?

Ҳақимбий. Бухорони олмоқ истайдир.

Донёлбий. Раҳим тўқсоба қани?

Ҳақимбий. Чоржўйға борди.

Донёлбий. Нечун?

Ҳақимбий. Нодир шоҳнинг фикрини онглаб келсун деб, мен юбордим.

Донёлбий. Хондан сўрадингизми?

Ҳақимбий. Хонимиз Нодир шоҳ билан урушмоқчи бўлуб туралар. Мен душманларнинг фикрини ҳам кучини онглаб келмак учун ўғлумни юбордим, буни сўрамоқ керакми?

Донёлбий. Шуни хондан сўраб юборса эдингиз, яхши бўлар эди.

Ҳақимбий. Хоннинг оталиғи бўла туруб, шунча ишни ўзим қила олмайманми?

Донёлбий. Сизнинг тилингиз остинда бир нарса бор, айтмай турасиз. Нима қилмоқчисиз, нима истайсиз? Тўппа-тўғри айта берингиз. Бутун Бухоро сизнинг сўзингиздан тўлуб қолди!

Ҳақимбий. Ука! Эрон қўшуни билан Қаршида урушганимиздан кейин, унинг кучли бир қўшун эканини онгладим-да, Нодир шоҳ билан дўстлик йўлини очдим, хабарлашиб турдим. Сиз шул чоғларда бу ишни сезгандек бўлдингиз, бироқ сизга бу иш ёқмаган эди, мен шу кундан бошлаб, Нодир шоҳ билан дўстликни узмаганман.

Донёлбий. Нечун шундай қилдингиз?

Ҳақимбий. Нодир қўшунининг Қаршидан чекилгани бир ўйун эди. Мен буни сезган эдим. Ҳиндистонни олган бир қўшуннинг Қаршидан чекилиши учун, бундан бошқа маъно бермак тўғри эмас эди. Мен Эрон қўшунининг иккинчи йўла устимизга юрғусини кўрган каби бўлуб эдим. Шунинг учун Нодир билан дўстлашарга тиришдим, ҳам дўстлашдим.

Донёлбий. Бунинг нима фойдаси бор?!

Ҳақимбий. Нима фойдаси бўлар эди. Мана Нодир шоҳ яна келди. Бироқ бурунги каби эмас. Хон кучсиз, у кучли. Хонга душман, менга дўст бўлуб келди.

Донёлбий. Бу ишингиз билан хонга хиёнат қилган бўлмайсизми?!

Ҳақимбий. Қайси хонга?

Донёлбий. Абулфайзхонга.

Ҳақимбий. Ука, хонингизнинг қилган ишларини бир ўйлаб кўрингиз: отамиз билан келишиб, Фарҳод оталиқ каби бекларнинг ёрдами билан акасини ўлдуруб, хон бўлди. Тахтга мингач, бошлаб отамизни Эронга қочирди. Ўзига ёрдам этган бекларни бирта-бирта ўлдуруб битирди. Энг сўнг Фарҳод оталиқни ҳам ўлдуруб, қизини олди. Мени ранжитмак учун, буюк дабдаба билан Иброҳим кенагасни оталиқ қилди. Яна уни ўлдирмоқчи бўлуб, қочирди. Иброҳим кенагас Қарманга бориб, қўшун йиғди. Бухорога юруш қилди. Мен хон томонидан чиқиб, Иброҳим иноқ билан олти-етти йил урушдим. Бу кун эса меним ўзимга душман бўлиб қолибдир. Нодир шоҳ билан дўстлашганда, биз мана шу кишига хиёнат қилганим бўлдиқ эмди?!

Донёлбий. Мана шул фикрларингизни хоннинг ўзи онглаган.

Ҳақимбий. Онглай берсунлар. Дунёда ҳар ким бир кун ўлғусини билади. Бир чораси борми?

Донёлбий. Йўқ.

Ҳақимбий. Чораси бўлмағач, уни билмакдан нима фойда? Биз яхшилиқ қилмоқ билан аркнинг ёмонлигиндан қутулар эдик, деб ўйламангиз. Унларнинг кўнглида ёмонлиқ йилон оғзинда оғу каби ерлашиб қолган, ювмоқ билан кетмайдир. Парвоначиға нима қилдилар. Уни шу минордан ташлағанларини ҳеч ким унутмағандир.

Мир Вафо. Кўзларимнинг худди ичинда турибдир-а. Олтмиш икки олчин юқоридан келиб, ерга тушганман.

Ганда, суякларининг шарқиллаб синган товуши қулоқларимдан кетмайдир.

Тоғайқулбек. Ҳай, эмди биз нима қилармиз?

Ҳакимбий. Мана шунни сўрангиз мендан.

Донёлбий. Айтнинг-чи?

Ҳакимбий. Эрон қўшуни эрта Бухорога қараб юрса керак. Нодир шоҳни дўстлик билан қарши олсак, Бухорони қутқарармиз, бўлмаса Эрон қўшуни кулимизни кўкга учурадир. Мен бутун борлигим билан тиришурманким, хопимиз Нодир шоҳ билан урушғали чиқа олмасун. Тилагимга эришаёздим. Эмди шу кечада ҳам ишни шундай сақлай олсак, айтканимиз бўладир.

Донёлбий. (келганларни кўруб). Мана, эшонлар ҳам келдилар. Бунлар онгласа, майлими?

Ҳакимбий. Мен ўзим бунларни чақирдим. Шу ишни онглатаман.

Хўжа Калон билан Қози Низом келарлар. Ҳаммалари туруб саломлашкандан сўнг, ўтурарлар.

Хўжа Калон. Бу кун Мир Вафо билан кўрушкан эдим. Бир неча сўзлар айтдилар, шунлар тўғрисида ўзингиз билан сўйлашмак учун келдик.

Ҳакимбий. Жуда яхши қилдингиз, тақсир. Ўзим ҳам сизларни кутуб турган эдим.

Хўжа Калон. Эрон қўшуни Чоржўйдан ўтдими?

Ҳакимбий. Шу кун ўткан бўлса керак. Ҳануз хабар йўқ.

Қози Низом. Бунларнинг келишидан уламо, машо-йиҳга зиён тегмайдирми?

Ҳакимбий. Тўғри ҳаракат қилсак, ҳеч кимга зиён тегмайдир. Янглиш бир иш қилинса, ҳаммамизнинг кулимизни кўкка учурурлар.

Хўжа Калон (елкасини тутуб). Тангри ўзи сақлагай, тавба қилдим, худоё. Нима қилмоқ керак, тақсир?!

Ҳакимбий. Хонимиз Нодир шоҳ билан урушмоқ истайлар. Бутун дунёни титратган бир кишига қаршу уруш очмоқ учун бизда куч бўлмаганини онгламайлар. Мен урушмоқни қабул қилмай турубман. Бироқ мени(нг) сўзимни тингламайлар. Меним фикрим шудир: ҳаммамиз биргалашиб, Нодир шоҳни қаршу оламиз. Хон ҳам биз билан борсунлар, Нодир шоҳ билан кўрушганда, Бухоро хонлигини тортуқ қилсунлар. Шоҳ мамнун бўладир. Хонлиқни ўзларига бағишлаб, тутуб кетадир. Ўлкамизни шундай қилиб буюк бир балодан қутқарган бўлармиз. Бундай қилмасак, «не бўлмасун,

урушамиз», деб чиқсак, биринчи учрашинда енгиламиз. Элимизнинг бор-йўқи таланиб битадир.

Қози Низом. Бу фикрингиз жуда яхши. Буни хонга онглатмоқ керак.

Хўжа Калон. Истасангиз, биз шу тобда аркка бориб, хон билан кўрушамиз.

Ҳакимбий. Албатта, шундай қилингиз.

Бир хизматчи югуриб келар.

Хизматчи. Тақсир, тўқсоба келдилар.

Ҳакимбий. Қани?

Хизматчи. Мана, кўчада отдан қўнуб туралар.

Ҳакимбий. Кўрайлик-а?

Ҳаммалари туруб, Раҳим тўқсобани қаршу олғали чиқарлар. Саҳна бир оз бўш қолар, сўнгра товушлар келар.

Раҳим тўқсоба товуши. Ота, ҳаммаларингиз яхшими?

Ҳакимбий товуши. Шукур, ўғлим. (Саҳнада кўрунур.) Сени кутуб турган эдик.

Раҳим тўқсоба билан бояғилар келиб ўтуралар.

Қани, ўғлум, сафаринг қандай ўтди?

Раҳим тўқсоба. Кўб яхши ўтди. Шоҳни кўрдим. Мен билан кўб яхши кўрушдилар. Бухоронинг муллалари, бекларини сўрадилар. «Биз сизга қўноқ бўлиб келдик. Қўноқга душманлиқ кўрсатмасангиз керак», дедилар.

Ҳакимбий. Эрон қўшуни кўбми?

Раҳим тўқсоба. Уни сўрамангиз, ота! Бундай кучли қўшунни умримизда кўрмадик. Тўплар, милтиқлар, филлар билан ерни титратиб келади. Менга қўшунларини кўрсатдилар. Келар чоғимда яна шоҳнинг олдига кирдим. «Биз Бухорога қўноқ бўлиб келдик. Ўлкангиз менга керак эмас. Хонингиз, эл-улусингиз мени дўстларча қаршу олсалар, тўрт-беш кун туруб қайтиб кетарман. Емонлиқ, душманлиқ кўрсатсалар, куллари кўкга учураман», дедилар.

Муллалар бир-бирларига қараб, бошларини қамирлатурлар. Шу тобда қопқу томондан икки қаландар товуши келар. Ҳаммалари тинглайлар. Қаландар товушлари:

Дунё, дунё, сен дунё-е,
Кимга вафо қиларсан, эй!
Дунё, дунё, сен дунё-е,

Дунё, кўб тез юрарсан!
Дунё, дунё...

Бирн оқ соқол, бирн ўрта ёшли икки қаландар суфа остига келиб туралар.

Элни қаён сурарсан!
Дунё, дунё...
Кўб тез юрма, бир оз тур!
Дунё, дунё...
Йўлингни бир қараб кўр!
Дунё, дунё...

Қаландарлар, ўқуб бўлгач, қўлларини кенг очиб, «давлат барқарор» деб дуо қиларлар.

Ҳақимбий (қўлини киссага узатиб.) Кел, бобо! (Буюк қаландар югуриб, суфага чиқар. Бошқалар киссалариндан пул чиқарарлар.) Бобо, сен қаердан?

Қаландар. Биз Балхдан келамиз. (Пулни олганда, Ҳақимбийнинг қулоғига сўйлар). Бу кеча аркдан сизни чақирарлар, кетманг, уйингизни босарлар, тайёрлик кўринг. (Дуо қилиб, бошқаларнинг-да пулларини ола берар. Раҳим тўқсобага келгач, унга бир оз эс қўюб қарагандан сўнг, пулини олиб сўйлар.) Бек йигит, сенинг бошингга давлат қуши қўнган. Манглайингда катта бир юлдуз ёшнаб турадир. Яхшилиқ қил, тангримиз яқинда сенга улуғ бир ўрун берадир. (Ҳақимбийдан бошқалари бир-бирлариға қарайлар. Қаландар Ҳақимбийга сўйлар.) Бек, биз шаҳрингизға шу кун келдик. Ётоғимиз, жойимиз йўқ. Шул давлатхонадан бизга бир жой кўрсатилса, шу кеча ухлаб олайлиқ.

Ҳақимбий. Хўб бобо. (Хизматчини чақирар.) О, бола! (Хизматчи келар.) Бунларға бу кеча жой беринг, ёгунлар, Томоқ ҳам беринг.

Қаландарлар дуо қилиб, хизматчи билан кетарлар).

Донёлбий. Валийға ўхшайдир! О...

Хўжа Калон. Каромат қилиб гапурадир, валий экан.

Улфат хўжасарой салом бериб келадир.

Ҳақимбий. Ваалейкум ассалом. Келинг, тақсир! (Улфат ўтуруб дуо қилгандан сўнг, салласиндан хоннинг муборак номасини олиб, Ҳақимбийга берадир. Ҳақимбий жойидан туруб, хатни олиб, ўнуб, кўзларини суртуб очиб ўқур.) «Давлатхоҳимиз оталиқға маълум

бўлмайким, Эрон қўшунининг тупроқимизға киргани тўғрисида сиз билан кенгашмак истаймиз. Раҳим тўқсоба ўғлимиз билан давлатхонамизға келгайсиз». (Хатни қатлаб, ўнуб, салласига қўйгандан сўнг, Улфатга сўйлар.) Хўб бўлубдир. Бориб хоқонимизға арзимизни еткуринг, ўғлум Раҳим тўқсоба Эрон қўшуниндан хабар олмоқ учун Чоржўйға борган эди. Шу тобда келди. Бу кеча бунинг хабарларини олай, ўзим ҳам тузукроқ ўйлаб кўрай. Эрта билан иккаламиз саломға борармиз.

Улфат. Хўп бўлубдир. (Туриб кетар.)

Донёлбий. Ака, борсангиз бўлмасми?!

Ҳақимбий. Эрта борамиз.

Хўжа Калон, Қози Низом (турмоқчи бўлуб). Ҳай, тақсир, биз кетайлик эмди.

Ҳақимбий. Кетасизми, тақсирлар? (Жойлариндан турарлар.) Ҳай, хонни тезрак кўруб, гапурсангиз яхши бўлур эди. Нодир шоҳ билан урушмоқчи бўлсалар, ҳаммамиз хароб бўлармиз.

Хўжа Калон. Хўб, хўб.

Қози Низом. Албатта, айтамыз. Ҳай, хўш (Кетарлар.)

Ҳақимбий уларни узатиб қайтгач, ўтурмай гапурадир.

Ҳақимбий. (Донёлбий билан Тоғайқулға). Хоннинг бу кеча мени чақирини хийла эди. Мен бормагач, шу тобда уйимни босмоқ учун келсалар керак. Бироқ мен уларнинг тузоғина тушмайман. Тайёрлигим кўрулган. Ўттуз мерганим Мир араб мадрасасинда турадирлар, сиз иккингиз ҳам шунга борингиз. Ҳар томонға қоровул қўйингиз. Регистон томонидан ҳеч кимни бу томонға ўткармангиз. Бирта-иккита тилчи юборсалар майли, бир қоровул билан менга юборасиз.

Донёлбий билан Тоғайқул бек «хўб» деб кетарлар.

Раҳим тўқсоба. Мен ҳам борайми?

Ҳақимбий. Йўқ, сен қол. (Мир Вафоға.) Қаландарларни келтурингиз! (Мир Вафо кетар.) Қани, ўғлим, Эрон қўшуни қачон келар?!

Раҳим тўқсоба. Мендан тўрт-беш соат сўнгга Амударёдан ўтмоқчи эди. Эрта Бухороға яқинлашса керак.

Ҳақимбий. Шоҳ сени кўрганда, бизга берган ваъдасиндан сўз очдими, йўқми?

Раҳимбий. Йўқ, у тўғринда гапурмади, сизларга катта меҳрибончиликлар қилармиз, деб қўйди.

Мир Вафо қаландарларни олиб келар.

Ҳ а к и м б и й (*унларни кўргач кулар*). Хо... хо... хо... худди қаландарларга ўхшайлар-а. Афтингизни тузатингиз!

Қаландарлар ясама соч-соқолларини оларлар, Ҳақимбийнинг ўз кишилари Йўлдош билан Эргаш эканлари билинадир.

Гапурингиз, қани?

Йўлдош. Сизни аркка чақириб киши юбордиларми?

Ҳ а к и м б и й. Юбордилар. Мен кетмадим.

Йўлдош. Бек! Кетмаган бўлсангиз, шу тобда уйни босарлар.

Ҳ а к и м б и й. Боса олмайлар. Чораси кўрулган. Бошқа нима хабарларинг бор?

Йўлдош. Мен икки кундан бери аркда эдим. Хон жуда умидсизланган. Ҳеч ёқдан ёрдам хабари йўқ. Ўзларининг кучсизликларини очиқ онглаганлар эмди. Бироқ шуларнинг ҳаммасини сиздан билалар. Шунинг учун Нодиршоҳ келмасдан бурун, сизни йўқ қилмоқ йўллари ахтариб туралар.

Ҳ а к и м б и й (*Эргашга*). Сен нима қилдинг?!

Эргаш. Мен Карминагача бордим. Ҳаммани кўрдим, хатларни бердим, сўзларингизни айтдим. Эл орасига кирдим, керак бўлган сўзларни тарқатдим. Элнинг сизга қараши яхши, Нодиршоҳ билан урушмоқни ҳеч ким истамайдир...

Бир милтиқ товуши чиқар. Мир Вафо сесканар.

Ҳ а к и м б и й (*Раҳим тўқсобага*). Сен одамларинг билан яроқланиб томга чиқ. (*Қаландарларни кўрсатиб*.) Бунларга ҳам яроқ бер, сен билан юрсунлар. Томда турунгиз, кучлаб кела берсалар, отишингиз. (*Раҳим тўқсоба қаландарларни олиб кетар*.) Мир Вафо, милтиқдан кўрқдингизми?!

Мир Вафо. Йўқ-эй... Бир нарсани ўйлаб турган эканманми, бирдан сесканиб юбордим! (*Яна бир милтиқ товуши чиқар, Мир Вафо яна сесканар*.)

Ҳ а к и м б и й (*кулуб*). Бу кеча кўрқмангиз! Қанча кучласалар ҳам, бизни боса олмайлар. Эртагача отишармиз. Эрта бўлғач, отланиб чиқармиз-да, Эрон қўшунига бориб қўшулармиз. (*Хизматчини чақирар*.) О бола! (*Хизматчи келар*.) Отларни эгарлаб қўйсунлар. (*Хизматчи кетар. Ҳақимбий фўтасини белига ўраб, қи-*

личини девордан олиб тақар экан, сўйлар.) Хоннинг ақли йўқолган. Менинг уйимга ҳужум қилиб киришга кучи йўқ экан, Нодиршоҳ билан урушмоқчи бўладир.

Раҳим тўқсоба югуриб келар.

Раҳим тўқсоба. Улфат хўжасарой келди.

Ҳ а к и м б и й. Келтурингиз. (*Раҳим тўқсоба югуриб чиқар. Ҳақимбий юруб сўйлар*.) Яна шуни юборди. Орамизни бузган одамнинг Улфат бўлганини била туруб, яна шундай қиладир. Шу ақл билан хон бўлуб турмоқ истайдир. (*Раҳим тўқсоба Улфатни келтирар. Улфат салом берар*.) Нечун келдингиз?!

Улфат. Мени хон юбордилар. Буюрдиларким: «Бориб, оталиққа айтингиз. Биз муборакнома ёзиб, у кишини ёнимизга чақирдиқ, келмадилар. Ўзимиз уйларига бориб кўришмак учун чиқдиқ, одамлари бизни милтиқ билан қаршу олдилар. Бунинг сабаби нима? Эрон қўшунни босиб кела турубдур. Унга қаршу нима қилмоқчи бўлсақ, кенгашиб қилармиз. Оталиқ бизга кенгаш берарларми, йўқми?!»

Ҳ а к и м б и й. Биз шу ўлканинг яхшилигиндан бошқа нарса истамаймиз. Нодиршоҳга қаршу чиқиб урушмоқ учун кучимиз йўқдир. Хоннинг буйруқлари аркдан Мирарабгача юрмайдир. Эрон қўшуни билан қандай урушарлар?!

Улфат. Бек! Сўзингиз тўғри. Қўйингиз, хон келсунлар, мана шу сўзларингизни ўзларига айтингиз!

Ҳ а к и м б и й. Хон ҳам келмасунлар, биз ҳам бормаймиз. Бориб айтинг, мен билан кенгашмоқчи бўлсалар, тўппа-тўғри Жуборга бориб, Хўжа Калоннинг уйларига кўнсунлар. Элнинг катталарини чақирсунлар. Мен ҳам борарман, шунда кенгашармиз.

Улфат. Қачон борарсиз?

Ҳ а к и м б и й. Сиз шу тобда хонни олиб борингиз, мен ҳам борарман. (*Улфат «хўб» деб, Раҳим тўқсоба билан чиқар. Ҳақимбий Мир Вафога сўйлар*.) Сиз бунларнинг орқасиндан киши юборинг. Хўжа Калоннинг уйларига кирганларини кўруб келсун, сўнгра биз ҳам борармиз. Ўзингиз бизнинг бекларга хабар беринг, Жуборга бора берсунлар!

Мир Вафо. Хўп бўлубдир.

Иккилари ҳам чиқарлар.

Парда тушар.

УЧИНЧИ ПАРДА

Бухорога яқин «Ғози обод» қишлоғига қўнган Эрон қўшуни орасинда Нодиршоҳнинг чодирини дабдабали безанган. Чодир ичинда Нодиршоҳ ўз тахтинда ўтурган. Енинда кичкина бир тахт бўш турадир. Тубанда Нодир шоҳнинг ўғли Ризоқулихон, Эрон қўшуни бошлиқлариндан Алиқулихон ўтурадилар. Чодирнинг икки ёнинда яланг қилич қоровуллар кезмакда.

Нодиршоҳ (*Ризоқулига*). Кимдан эшитдинг?

Ризоқули. Юборганим элчилардан биртаси келган, шул сўйлади. Туно кун Бухорода бир оз тинчсизлиқ бўлаёзган экан. Ҳақимбий ўғлини бизга юборгандан сўнг, Абулфайзхон қўрқа бошлаган. Кечаси Ҳақимбийнинг уйини босиб, уни тутмоқчи бўлган. Ҳақимбийнинг одамлари унга милтиқ отқонлар. Хон қўрқуб, қайтган. Жуборга борган, шунда бир хўжанинг уйинда мажлис қилганлар. Ҳақимбийнинг ўзи ҳам шунда бўлган, ҳаммалари бир оғиздан хонга гапурганлар. Бу кун ҳаммалари хонни олиб, бизга келар эканлар.

Нодиршоҳ. Кўрдингми, ўғлум! Ҳар ўлкани урушуб олмоқ сиёсат эмас. Уруш чораларининг энг сўнг-ғисидир. Бир ўлкани олмоқ учун энг яхши чора шул ўлканинг ўзиндан дўстлар топмоқ, шуларни ишлатмакдир. Сен Қаршидаги урушни тўхтатмаса эдинг, у вақт Бухорога кўмак учун Хива қўшуни етиб келар эди. Иш қийинлашиб қолар эди. Қаршидан қайтганингдан бу кунгача биз тиришдик, Ҳақимбийни қўлга олдиқ. Унинг қўли билан Бухорони Хивадан узоқлаштирдиқ. Бухоро бу кун бизники. Эрта Хивани ҳам ёлғузгина ёқалаб, бўғушимиз қулай бўлди.

Мирзо Маҳди келар.

Мирзо Маҳди. Шоҳим! Абулфайзхон яқинлашадир. Мен уни қаршу олмоқ учун бир қўл аскар чиқардим.

Нодиршоҳ (*Ризоқули билан Алиқулига*). Сиз ҳам чиқиб, хонни қаршу олингиз. Ўғлум, сен хонни кўргач, отдан қўнуб, яёв бор. Қучоқлаб кўруш, йўлдошларига ҳам хурмат кўрсат. (*Мирзо Маҳдига*.) Утурингиз!

Мирзо Маҳди ўтурар, Ризоқули билан Алиқули чиқиб кетарлар.

Нодиршоҳ (*Мирзо Маҳдига*). Ҳақимбий яхши, яхши ишлади.

Мирзо Маҳди. Қўб яхши ишлади, шоҳим!

Нодиршоҳ. Биласизми, Ҳақим биздан нима истайдир.

Мирзо Маҳди. Билмайман, шоҳим. Албатта, шоҳона эҳсонингиздан ҳар нима истаса, умидсиз қолмас.

Нодиршоҳ. Бухоро хонлигини ўғлига беришимиз истайдир.

Мирзо Маҳди. Улуғ подшоларга хизмат қилганлар умидсиз қайтмаслар, деб ўйлайман.

Нодиршоҳ. Биз ҳам бунга қаршу эмасмиз. Бироқ шу кун бу ишни қилиш тўғри эмас. Эл аро шовқун соладир. Сиз Ҳақимбий билан сўйлашингиз. Бухоро хонлигини унинг ўғлига берармиз. Бироқ сўнгра роқ бўлсун. Хива масъаласини ҳам битирганимиздан сўнг бўлсун. Бу кунги энг ярарлиқ сиёсат Абулфайзхонни мамнун қилиб қайтармоқдир.

Ризоқулихон келар.

Ризоқули. Абулфайзхон келдилар.

Нодиршоҳ. Келсунлар.

Ризоқулихон чиқар. Шоҳ тахтдан энар, эшикгача юргач, Абулфайзхон, Ҳақимбий, Хўжа Калон, Қозинизом, Улфат Хўжасарой, Ризоқулихон, Алиқулихон келарлар. Абулфайзхон билан Нодиршоҳ қучоқлашиб кўришурлар, Нодиршоҳ Абулфайзхонни қўлтуғиндан олиб, тахтга чиқарар. Ўзи ҳам тахтига чиқар, ҳаммалари ўтирарлар. Шоҳ билан хон ҳол сўрашуб, жойларидан туруб, бир-бирларига қуллуқлаб, ўтурарлар.

Нодиршоҳ (*қўноқларга*). Бухорон шарифининг улуғлари, хуш келдингиз!

Ҳаммалари туруб, қуллуқ қиларлар.

Улфат. Шаҳаншоҳ ҳазратларининг муборак ҳузурларига келган хоқонимиз бир замонлар дунёни титратган Чингизхоннинг авлодиндан эрурлар. Туркистоннинг бутун хонлари, беклари хоқонимизга бўйунсунадирлар. Жонларини, молларини аямайлар. Шундай бўлса ҳам, хоқонимиз, эл-улуснинг тинчлигини истаганлари учун, қўшни ўлкалар билан урушмайлар. Ҳеч кимнинг юртини олмоқчи бўлмайлар. Яна шул муборак фикрларини билдирмак учун, Эрон шаҳаншоҳининг дарборларига га ча келдилар.

Ҳақимбий. (*Улфат хўжасаройнинг бу сўзларини ёқтурмай тургани учун, тез сўзга киришар*). Хоқонимизнинг асли ҳам улуғ бир хоқон бўлганлари шаҳан-

шоҳ ҳазратлариға белгулидир. Кенг ўлкаларни олиб, бошқармоқ учун дунёга ора-сира онгли, кучли қаҳрамонлар келадирлар. Биз унларға «Соҳибқирон» деймиз. Бундай қаҳрамонларнинг йўлларини тутмоқ истаганлар эзилиб қолурлар. Мана бизнинг замонамизда етишкан соҳибқирон, сиз шаҳаншоҳ ҳазратларидирсиз. Сиз каби буюк соҳибқироннинг олдига дўст бўлиб келмак ҳамда ўзини шундай олийжаноб подшоҳнинг ихтиёриға топширмоқдан хонимиз кўбдан-кўб мамнундирлар.

Қозинизом. Тангри кимга қарашса, давлат шунингдир. Тангри қўллаганларға қаршу турмоқ бўлурлик иш эмасдир. Эрон шоҳиға тангри қарашған экан, биз ҳам бўйунсунамиз. Бухоро хони бу кун ўзларини сиз шаҳаншоҳнинг ихтиёрингизға топшурғани келдилар. Бухоро тахтини сизга тортиқ қиладирлар. Бухоронинг эл-улуси ҳам бу ишға розидурлар. Сиз шаҳаншоҳни биз бу кун Бухоро тахти билан қутлаймиз.

Нодиршоҳ. Мен Бухороға тахт олғали келмадим. Сизнинг элингиз ҳам турклар бўлғани учун, сиз меним қариндошларим эурсиз. Мен бу ерга бир қариндош ўлкага кўноқ бўлиб келдим. Бир неча онглашилмасликқа берилиб, менга қаршулик кўрсатмаганингизға кувондим. Ҳаммангиздан рози бўлдим. Менга тортуқ қилганингиз Бухоро тахтини ўзининг эгаси бўлган Абулфайзхонға қайтадан бағишладим. *(Хон билан ҳаммалари туруб қуллуқ қиларлар.)* Улкангизнинг бутун ишларини бошқариб турмоқни Ҳакимбий оталиққа топширдим. *(Оталиқ туруб, қуллуқ қилар.)* Барчангиз шунинг сўзиндан чиқмангиз. Мен сизнинг ўлкада тўрт-беш кун тураман, сўнгра Хивага борарман. Бунда турғанда, қўшунимнинг озуқасини тайёрлаб бермак ҳамда Хивага боришим учун кўмак қилмагингизни сўрайман.

Абулфайзон. Улуғ подшоҳнинг қўшунлари ўлкамизда турганча, керак бўлган озуқаси бизнинг томондан тайёрланғандир.

Хизматчилар садаф(дан) ишланган кичкина бир мосо келтуруб, тахт олдига қўярлар, бошқа кўноқларнинг олдига суфралар ёйарлар. Турли ҳалволар, кулчалар, шарбатлар келтуруб тиварлар. Нодиршоҳ Абулфайзхонға мууроот¹⁶ қилгандан сўнг, ҳаммалари емавга киришарлар.

Нодиршоҳ *(Ҳакимбийға)*. Оталиқ, бу улуғларни бизга танитингиз!

Ҳакимбий. Подшоҳим! Бу киши Қозинизом, Бухоронинг катта қозиси. Бу киши Жуборхўжа Қа-

лони, бурунги ўзбек хонлариндан Абдуллахон бу кишининг боболариға ихлос қилған. Бухоронинг кўб ерлари бунларға авлоди вақф бўлғандир. Бунлар Бухоронинг маънавий эгарларидирлар. Бу киши хоқонимизнинг хўжасаройлари ҳам энг ишончли кенгашичлари.

Нодиршоҳ. Кўб яхши. *(Хўжа Калонға қараб.)* Меним эшитганимга кўра, Бухоро теграсинда кўб вақтлар тинчсизлик бўлатура экан. Бунинг сабаби нимадир?! Хўжа Калон. Подшоҳи олам! Биз подшоҳларнинг давлатлари учун дуо қилиб ётамиз. Бизнинг ундай ишлардан хабаримиз бўлмайдир.

Нодиршоҳ *(Қозинизомға)*. Қозинизом, сиз бу тўғрида бир нарса айтсангиз керак.

Қозинизом. Хоқонимизнинг давлатлари замонинда Бухоромиз тинчдир. Ҳеч бир ёқда тинчсизлик бўлғани йўқдир.

Нодиршоҳ. Иброҳим оталиқ деган киши Бухородан Самаркентга қочиб, унда куч тўплаб, Бухороға неча юрушлар қилған. Бухорони ёмон чопған экан, бу хабар тўғрими?!

Улфат. Шаҳаншоҳ ҳазратлари! Бир подшоҳнинг марҳамати билан давлатга эришкандан сўнгра, ўз соҳиб давлатлариға ёғиққан бундай одамлар ҳар ўлкада бор. Бунлар тезлик билан жазоларини кўрадилар. Иброҳим оталиқ ҳам шундай одамлардан эди, жазосини кўрди.

Нодиршоҳ. Бир ўлкада бўлатурған ҳар воқеани текширмак, сабабларини излаб топмоқ чораларини кўрмак шул ўлканинг бошлиқлариға лозимдир. «Еганлари тузни ўйладилар», «жазоларини кўрдилар», «ўлкамиз тинчдир», деб ўтурмоқ билан ҳукумат иши юрмайдир.

Ҳакимбий. Подшоҳи оламға белгулидиким, бизни Бухорода кўб эл-уймоқлар яшайлар. Бунлар ҳаммалари эскида беклик усули¹⁷ билан бошқара эдилар. Амир Темур Самарқандда кучли марказий бир ҳукумат қурған бўлса-да, бутун умрини уруш майдонларинда ўтқаргани учун, элларимизни марказий идораға эсиндирмоқ йўлинда тубли бир иш кўра олмаган. Амир Темур ўлуб, ҳукумати кучсизланғач, бу эл-уймоқлар яна ўзлари эски беклик усуллариға қайта бошлаганлар. Шул вақтларда Дашти қипчоқдан биз ўзбаклар билан манғитлар келдик. Шайбонийхон, Абдуллахон каби ўзбек хонлари, марказийликни куч билан сақлаб келдилар. Бунларнинг умри ҳам кўб вақтлари беклик усулини истаганларға қаршу урушмоқ билан ўтди. Ундан

кейин ўзбак ҳукумати ҳам кучсизланди Эл-уймоқларнинг бошлиқлари ўлкани кичкина бекликларга ажратиб, бошқармоқ тилаги билан яна кўтарилдилар, ўлкамиздаги тинчсизликларнинг сабаби шу бўлса керак.

Нодир шоҳ. Меним биринчи тилагим ўлкангизнинг тинчлигидир. Бундай тартибсизликларни битирмак лозим. Эл бошлиқларингиз, бекларингиз орасиндан ёғийларини, ёмонларини рўйхат қилиб, менга топшурингиз. Мен унларнинг ҳаммасини «оқ уйли» қўшун ясаб, олиб борарман. Ҳам сизнинг ўлкангиз тинчландир ҳамда унлар, мен билан юруб, дунё кўрарлар, ҳукуматлар, эллар, улуслар билан курашалар. Замон билан тонишиб қайтарлар.

Ҳақимбий. Шаҳаншоҳ ҳазратларининг бу муборақ фикрлари чиндан фойдали бир фикрдир. Албатта шундай қилинадир.

Мирзо Маҳди Нодиршоҳдан олгани бир ишорат билан туруб ташқарига чиқар.

Нодир шоҳ. Бу фикр хон орқадошимизга ҳам қабул бўлса керак.

Хон. Фикри шоҳоналари яхши бир фикрдир. Шу кундан бошлаб. рўйхат тайёрламоқни оталиққа буюрарман.

Нодир шоҳ. Мен Хивага борарман. Ундан қайтганимгача рўйхатларни тайёрлаб қўйсангиз бўлур.

Ҳақимбий. Хўб бўлибдир, шоҳим!

Мирзо Маҳди билан хизматчи бир катта, бир кичкина бўғчани кўтариб келарлар. Мирзо Маҳди ўз қўлиндаги катта бўғчани ерга қўяр. Хизматчини шоҳнинг ёнига келтуруб, унинг кўтариб тургани бўғчани очар, хизматчи қўлиндаги бўғчада қийматли бир чопон билан қилич бор.

Нодир шоҳ (*қийматли тошлар билан безанган чопонини олиб*). Бизнинг Бухорога армуғонимиз. Ўзим кийдирайин. (*Жойидан турар*).

Ҳаммалари турарлар, шоҳ чопонни Абулфайзонга кийдиради. Олтуғ қили, бриллиант қилич беради, хон ҳурмат билан олиб, белига тақар. Мирзо Маҳди катта бўғчадаги чопонларни Ҳақимбий, Қози Низом, Хўжа Калон, Улфат хўжасаройга кийдара беради. Бўлғач «муборақ!» дер. Ҳаммалари қуллуқ қилиб, ўтурарлар.

Хўжа Калон (*қўлларини кўтариб дуо қилар*). Тангри таоло, подшоҳи оламга умр, давлат бериб, душманларини мақхур¹⁸ айласун.

Нодиршоҳ. Эмди хон орқадошимиз ўзларига белгиланган чодирга бориб ёзилсулар. Ўғлум Ризоқули билан Мирзо Маҳди, сиз буларга меҳмондор бўлингиз. Ҳақим оталиқ бизнинг ёнимизда қолсун, кенгашимиз бор. (*Ҳаммалари турарлар. Нодиршоҳ хонни эшиккача узатар. Ҳақимбий билан Нодир шоҳдан бошқалари чиқарлар. Булар ўз жойларига қайтиб ўтурарлар.*) Оталик! Хизматингиздан мамнун бўлдим. Сизга берганим сўздан қайтмадим. Бухоро хонлигини сизнинг ўғлингизга олиб бераман. (*Ҳақимбий қуллуқ қилар.*) Бироқ бу ишни тушунуб, ўйлабгина юрутмоқ керак. Хивадан қайтганимдан сўнг, ўғлингиз Раҳим тўқсобани ҳам ўзим билан олиб борарман, бир неча вақт мен билан юрсун. Сўнгра бир оз Эрон қўшуни билан Бухорога қайтарурман. Сиз у вақтгача тайёрлигингизни кўра берарсиз. Раҳим тўқсоба меним қўшуним билан Бухорога киргач, хонни йиқитарсиз. Бироқ Абулфайзонни ўлдурмайсиз, эсон-омон менга юборарсиз.

Ҳақимбий. Хўб бўлубдир, подшоҳим!

Нодиршоҳ. Абулфайзонни ўлдурмасликка сўз берасизми?

Ҳақимбий. Албатта, берарман.

Нодиршоҳ. Уни менга юборурсиз.

Ҳақимбий. Албатта, юборурман.

Нодиршоҳ (*эшикка қараб*). Мирзо Маҳди! (*Мирзо Маҳди келар.*) Юз минг рупия оталиққа берилсун. (*Ҳақимбий қуллуқ қилар.*) Эмди бориб ёзилдингиз.

Ҳақимбий билан Мирзо Маҳди чиқарлар. Нодиршоҳ ётоқ уйига ўтар.

Парда тушар.

ТУРТИНЧИ ПАРДА

Эски бир гилам билан икки-уч эски кўрпа тўшалган ўртача бир уй. Четдаги бир кат узра Абулфайзон қўйлақчан ётқон, ухлайдир. Кат ёнида бир курсича узра қўйилган шамдончанинг шами ёниб турадир. Бир ордан кейин Қурбонгул бир офтоба сув олиб келар, офтобани тошнов ёнига қўйиб, ўзи секингина қайтиб, хоннинг юзига қарар.

Қурбонгул (*ёлғуз*). Ухлайдир... шўрим қурсун. Дунёнинг қора чизиқларини ўқимоқ учунми келдим мен! Худонинг сояси деб, подшоҳларнинг уйига сиғиндим.

Бунда кўрганларимни ҳеч кўз кўрмасун. Меним шунча йиғлашларимга қарамайин, шул хон акасини ўлдурди, унинг тахтига чиқди. Кармина бегини бола-чақалари билан тутуб, келтуруб қамади. Сўнгра бирта-бирта ҳаммасини бўғдуруб, қудуққа ташлатди. Бу кун эса, ўзини Раҳимбий қамаб қўюбдир. Эрта, албатта; ўлдураб. Бунинг жойида ўзи «сояйи худо» бўлур. Бир-икки йилдан кейин яна биртаси чиқар. Уни ҳам соғанага жўнатиб, «сояйи худо»ликни ўзига олар. Бизда эса бу қора кунларнинг қайғуси қоладир. *(Бир оз йўлаб.)* Тўғриси айтганда, яна ўзимиз тинч. Худо сояси-да бўлмаймиз, ўлдурулмаймиз-да. Оч қорним, тинч қулоғим. *(Унг қўлининг бармоқларини уч йўла ўнуб, елкасига урар.)* Кўзим кўрмасин-эй! Уч-тўрт йил худо сояси бўл. Сўнгра қамал, сўнгра ўл... Менга нима керак шунлар? *(Узоқдан келган азон товушин тинглаб.)* Азонлар ўқулди. Хонни уйғотай, намозин ўқусун. *(Етоқ олдиға бориб, хоннинг оёқларини уқалар.)* Хон болам, арслоним... турмайсизми? Хон. *(сесканиб уйғонар.)* Ҳаҳ... кимдир *(Етоқда ўтуруб.)* Кимдир? Сенми, Қурбонгул?!

Қурбонгул. Мен, мен. Қўрқутдимми сизни?

Хон *(кўзларини уқалаб)*. Йўқ, йўқ... Нечун келдинг?

Қурбонгул. Азон ўқулди, сув келтирдим, тарат қилмайсизми?

Хон. Нима гаплар бор, Қурбонгул?

Қурбонгул. Тинчлик, арслоним!

Хон *(ўйлайдир)*. Бунлар ҳар сўраганимда мана шундай тинчлик, тинчлик деб мени дунёдан хабарсиз қолдирдилар. Мен қамоқда, тахтим бошқалар қўлинда, бола-чақаларим билмадим қаерда. Яна тинчлик экан. Билмам бунлар тинчсизлик деб. нимани дейлар. *(Сўйлар.)* Қандай тинчлик? Улфатдан хабаринг борми?

Қурбонгул. Улфат қочқон, уни ахтариб турарлар. Давлат тўқсоба билан Жиянқулбий, Хўжақулбий, Каримбий, Баҳринбийни тутуб қамадилар, эртагача ўлдирган эканлар.

Хон *(кўз ёшларин артиб)*. Мени нима қилар эканлар, онгладингми?

Қурбонгул. Нега йиғлайсиз, арслоним?! Нима бўлса, худонинг буйруғи билан бўлар. Туна кун подшо бибийим улуғ эшонга кўп пул юбориб, сиз учун дуолар олдилар. Албатта, шунлар бир иш қилар.

Хон. Уғулларим қайда?!

Қурбонгул. Омон-эсон, тинч. Подшо бибийим билан бирга туралар.

Хон. Оҳ... ўғулларим, сизни кимга топшураман эмди?! *(Йиғлар.)*

Қурбонгул. Нега йиғлайсиз, арслоним? Худо урсунким, болаларингизга ҳеч бир нарса бўлган йўқ, унлар тинч ўтурубдурлар.

Хон *(нафрат билан)*. Қўй мени ўз ҳолимда. Бундан кейин шул «тинч» сўзини меним ёнимда айтма! Дунёда ҳеч бир маъноси бўлмаган бу сўзни сен энг ёмон маъноларда ишлатиб турасан. Мен қамалдим — тинч, болаларим қамоқда — тинч. Улфатни ахтаралар, Давлатни ўлдуралар, яна тинч! Бу қандай «тинч», бу қандай тинчлик... Оҳ, болаларим, сиз нега кичикликда бахтсизликка учрадингиз! Бунга менми сабаб бўлдим? *(Қаттиқ йиғлар.)* Кошки дунёга келмаган бўлса эдим.

Раҳимбий келар. Қурбонгул бир четда қўл қовуштуруб турар.

Раҳимбий. Хон ҳазрат, нега йиғлайсиз?!

Хон *(сесканиб, бошини кўтарур. Истамайин ўрнидан турар.)* Ҳеч!

Раҳимбий. Утурингиз, ўтурингиз. *(Хон ўтурар.)* Нега йиғлайсиз?

Хон. Ҳеч, болаларим эсимга келдилар.

Раҳимбий. Бошга иш тушкач, энг аҳмоқ чора йиғламоқдир. Йиғламангиз!

Хон. Мен сизга нима ёмонлик қилдим?!

Раҳимбий. Ҳеч!

Хон. Отангиз менга оталиқ эди. Бобонгиз, мени тахтга ўтқузуб, оталиқ бўлди. Ўзингиз Эрондан келгач, бот оталиқ қилдим. Бутун ҳукумат ишларини сизга топшурдум, яна Нодиршоҳнинг ўйунлариға берилиб, мени қоматдингиз! Нодиршоҳ олдида мен билан сизнинг нима ойирмамиз бор?! Бу кун мени тушурган экан, эрта сизни ҳам тушурмасми?!

Раҳимбий. Хон ҳазрат! Дунёда ҳар ким ўз кучиға қарабгина ўрун тутадир. Бу тирикчиликнинг энг ўткур буйруғидирким, бунга бўйсунмаганларнинг дунёдан чиқиб кетишлари лозим бўладир. Сиз Бухорони идора қиларлик куч кўрсата олмадингиз. Давлатимизнинг буюк, буюк теракларини ўз қўлингиз билан йиқита бердингиз, бутун ишни менга эмас, бир аҳмоқ муғамбил¹⁹ бўлган Улфатга топширддингиз. Тахтдан тушканингизнинг сабаби шулдир. Нодир шоҳнинг эса бу ишдан хабари йўқдир. Нодиршоҳ сизни тушурган эмас.

Хон. Нодиршоҳнинг бу ишлардан хабари йўқ, деганингиз ёлғон эмасми?

Раҳимбий (*жилмайиб*). Елгон эмас.
Хон. Нега Эрондан қўшун олиб келдингиз?
Раҳимбий. Каттақўрғондан чиққан Ибодуллабек фитнасини босдирмоқ учун.
Хон. Эмди мени нима қиласиз, ўлдурасизми?
Раҳимбий. Йў...қ, тангри сақласун бу ишдан.
Хон (*ялиниб, қўлларини узатар*). Оталиқ, мени ўлдурмангиз. Хонлиқни сизга бағишладим²⁰. Айтинг, мени ўлдурмайсизми? Айтинг!

Раҳимбий. Сизни ўлдирмайман, хонлиқ ҳам менга керак эмас. Ўғлунгиз Абдумўмин хонни сизнинг ўрингизда эрта хон кўтараман.

Хон. Мени нима қиласиз?

Раҳимбий. Сиз шу ҳафта орасида Эронга, Нодиршоҳ олдига борарсиз.

Хон. Уҳ... Худога шукур! Мени ўлдирмангиз. Мен ҳажга бораман, ҳажга.

Раҳимбий (*жилмайиб*). Ундан сўнгра қаёқга борсангиз, бора берарсиз. Ҳозирда мен сиздан бир нарсани сўрамоқ учун келдим.

Хон. Сўрангиз.

Раҳимбий. Пулларингиз қайда?

Хон. Хазина ўз қўлингизда-ку!

Раҳимбий. Сизнинг ўз хазинангиз?

Хон. Меним ўз пулларимнинг ҳисоби Улфатдадир. Шундан сўрангиз.

Раҳимбий. Улфатнинг қайда эканини билмайсизми?

Хон. Билмайман.

Раҳимбий. Ҳай, сиз ўтурингиз. Яқинда Эронга борарсиз.

Хон. Болаларимни соғиндим. Шунларни менга юборсангиз, кўруб қўяй.

Раҳимбий. Хўб, Қурбонгул билан юборурман. (*Қурбонгулга*.) Кел, сен билан юборай. (*Қурбонгул билан чиқиб кетар*.)

Хон. (*жойиндан туруб*). Тонг ота ёзди. Тарат қилай эмди. (*Тошновга*²¹ келиб, *офтобани олиб, тарат қила бошлар*.) Тангридан бошқа кимсам қолмади. Кўрасизми, ҳамма жанжаллар пул учун экан.

Хон таратни битира ёзганда, Абдумўмин тўра билан укаси кириб салом берарлар.

Хон (*таратни битириб турар*). Ҳа, ўғулларим, кел-

дингизми? (*Юзини артиб, унларни бирта-бирта қучоқлаб ўпар*.) Қалайсан, ўғлум?! (*Кўз ёшларини артар*.)

Абдумўмин. Шукур.

Хон. Сен қалай? (*кичкина ўғли бўйнини букмак билан жавоб берган бўлар*.) Онанг қайда?!

Абдумўмин. Уйда.

Хон. Ҳаммангиз бир уйдами?

Абдумўмин. Ҳа, бир уйда.

Хон кичкина ўғлини қучоқлаб, манглайдан ўпар, катта ўғлини қучоқлаб, бошини унинг умузига қўйиб йиғлар.

Болалар (*бирдан йиглаб, хонга ёпишиб*). Отажоним, нега йиғлайсиз? Бизни нима қиларлар эмди?

Хон. Ҳеч, ўғлум, ҳеч. Кетингиз эмди, онангизнинг ёнида турингиз. (*Яна қучоқлаб ўпар. Иккаласини эшиккача келтуруб, яна ўпуб, узатар. Шул чоғда икки гиж-жакнинг «Бебокча»²² куйлагани эшитилар. Хон чолғу товушини қайғу остинда тинглагандан сўнг, сўйлар*.) Инсонлар.— дунёнинг уялмоқ билмаган ҳайвонлари! Бирингизнинг кўз ёшлари бирингизнинг шодлиқ боғчаларини суғорадир. Бирингизни (нг) мотам инграшлари яна бирингизнинг тўй чолғуларини куйлатадир! Бир-бирингизнинг борлиқларини еб, ҳирсларингизни тўйдурмоқдан қачонгача безмайсиз! (*Кун оқарганин кўруб*.) Намозимни ўқуб олайин. (*Жойнамозни ёяр. Намознинг биринчи ракатини ўқугач, уйнинг бир пучмоғиндан деворнинг тешилгани сезиладир. Кесак, тупроқлар тўкули берар. Хон намознинг иккинчи ракатини тез битирар. Телбаланиб турар. Буюк бир қўрқув билан ишнинг сўнгини кутуб турар. Девор каттароқ очилгач, узун соқоли бир қишлоқли бир қозма кўтариб чиқар*). Бу ким?... Сен кимсен?! (*Ҳалиги одам, гапурмайин қозмасини ерга қўйиб, теллагини олиб, ясама соқолини ешгач, Улфат экани онглашиллар*). Улфат!...

Улфат. Мен, Улфат қулингизман, хоқоним!

Хон. Оҳ... Улфат, нега бундай келдинг?

Улфат. Қўрқмангиз, сизга хизмат учун. (*Хонни қўлтуғиндан олиб, катга ўтқазар. Уйнинг эшигини секингина ёпар. Қайтиб келиб, хон ёнида ўтурар*.) Биласизми, Раҳимбий мени тутуб ўлдурмак учун тиришадир. Мен қочиб юрубман.

Хон. Қайда эдинг?

Улфат. Мен Эрон қўшунинда эдим.

Хон. Ишимиз нима бўлар! Мени Эронга юбора эканлар, тўғрими?

У л ф а т. Нодиршоҳга Раҳимбий ҳам, Ҳақимбий ҳам сизни ўлдирмаслик учун сўз берган эканлар. Нодир шоҳни буйруғи билан Раҳимбийга қўшулб келган Эрон қўшуни сизни омон-эсон олиб қайтарга шоҳдан буйруқ олган эканлар.

Х о н. Қачон борармиз эмди!

У л ф а т. Тўхтанг, ҳали иш бузулиб қолган.

Х о н. Нима бўлган?

У л ф а т. Нодиршоҳнинг ўлум хабари келган.

Х о н. Нима... Нима... Нодиршоҳ ўлганми?

У л ф а т. Ўлдирилган.

Х о н. Ким ўлдирган уни?! Э, вой... Меним бахтим қаро экан!

У л ф а т. Эрон эли ёғиқиб, уни ўлдирганлар. Бу хабар Бухорога келгандан сўнг, Раҳимбий сизни юбормоқ фикриндан қайтқон.

Х о н. Эмди мен нима қиламан?

У л ф а т. Эрон қўшуни сизни омон-эсон қўлига олмаса, Бухородан кўчмайдир. Буни шу кун Раҳимбийга билдирдилар.

Х о н. Нима деган у?

У л ф а т. Ҳануз бир нарса демаган, бироқ Эроннинг қўшун бошлиқлари Раҳимбий сизни ўлдуруб қўймасун, деб қўрқалар. Сизни, ишқилиб, қочирмоқ учун мени юбордилар. Шу тобда мен билан қочасиз. (*Эшикка бориб, тинглагандан сўнг.*) Келингиз, шаҳардан чиқиб, Эрон қўшунига қўшуламиз.

Х о н. Қандай қилиб қочаман?

У л ф а т. Қочмоқнинг қандай-мандайи йўқ, мана шу йўлга кириб олсангиз, қочиб қутулармиз. Менга ишонингиз, ҳеч қўрқмангиз.

Х о н. Болаларни нима қилайин?

У л ф а т. Вақтимиз оз қолган. Юрингиз, тез қочайлиқ. Бир бало чиқмасун.

Х о н. Болаларим нима бўлалар?

У л ф а т (*эшикни тинглаб қайтгандан сўнг*). Бухоро тахтига Чингиз болалариндан бошқа киши чиқарилмайдир. Шунинг учун Раҳимбий катта ўғлингизни хон кўтарадир. Сизнинг унларга ишингиз бўлмасун. (*Қўлини тутуб.*) Турунгиз, бот қочайлиқ эмди.

Х о н (*ўрнидан турар*). Мен қочғач, болаларимни ўлдирмайларми?

У л ф а т. Ўлдира олмайлар. Ўғлингизни хон кўтаришдан бошқа чоралари йўқдир. Юрингиз, тез қочайлиқ. (*Хонни эшикка олиб борар.*) Киригиз, тез киригиз!

Х о н (*бирдан кейинга отилиб*). Йўқ, қочмайман. Қочсам, болаларимни ўлдурурлар.

У л ф а т. Уф!... (*Югуриб эшикка бориб тинглагандан сўнг.*) Нега бундай қиласиз? Шу тобда биртаси келиб, шу ҳолни кўрса, иккимизни ҳам ўлдуралар.

Х о н. Мен Эронда нима қиларман?

У л ф а т. Ундан куч йиғиб қайтармиз-да, яна Раҳимбий билан урушармиз. Эрон сизга ёт эмас, боболарингиздан нечалари Бухородан Эронга кўчганлар. Келингиз, тез қочайлик. Киригиз тез!

Х о н (*кирмакчи бўлуб яна қайтар*). Оҳ... болаларим! Сизни кимга ташлаб кетаман?

У л ф а т. Нега бундай қиласиз. Келиб икковимизни ҳам ўлдурурлар!

Х о н. (*жуда қисилган.*) Тўхта бир оз, Улфат! Болаларимни чақириб, бир кўрай!

У л ф а т (*ўз юзлариға уруб*). Эй-вой, битдик, шу тобда келиб, бизни ўлдуралар, барибир болаларингизни кўра олмайсиз!

Х о н. Нега кўра олмайман?

У л ф а т. Кўра олмайсиз, чунки... (*Бир товуш сезган каби бўлуб, югуруб эшикка бориб, тинглаб, телба бўлуб қайтар.*) Хон! Одамлар келалар. (*Соқолини тақар.*) Келинг, қочамиз. (*Қозмасини олар.*) Келинг, тез келинг. (*Оёқ товушлари келар.*) Мен қочдим, келинг. (*Тешикка киргандан сўнг, бошини чиқариб, хонни чақирар.*) Келинг, хон.

Хон ҳам югуруб, тешикка кирмакчи бўлғач, уч жаллод катта пичоқлар олиб келалар. Улфат қочар. Жаллодлар қотиб қолган хонни келиб тутарлар.

Жаллод боши. Бу нима? Ким келди бу йўлдан? (*Хон индамайдир.*) Ким келди бу йўлдан? (*Пичоқни кўтарар.*)

Х о н. Улфат келган эди. Мени қочирмоқчи бўлди, кетмадим.

Жаллодлар шошиб бир-бирлариға қарайлар.

Жаллод боши (*бир жаллодга*). Чоп, бекга хабар бер, қоровул берсунлар, шу уйнинг орқасиға боруб, ахтарарсиз. (*Жаллод югуруб чиқар.*) Биз иккимиз бу кишининг ишини кўрайлик.

Иккала жаллод пичоқларини кўтариб, хонга ҳужум қиларлар.

Х о н (*жаллодлар билан талашиб, қичқирадир.*) Нега мени ўлдурасиз? Вой-дод!

Жаллод боши. Уғлингиз буюрдилар.

Хон (таловда). Уғлум... Йўқ... У буюрмас... (Пичоқ кўкрагига тегар.) Воҳ, ўлдим. (Яна бир пичоқ урар. Хон йиқилар.) Оҳ, нега қочмадим... Болаларим... Ўлдим... Улфат... (деб жон чекишар.)

Жаллодлар пичоқларини қилларига солиб, хоннинг сўнг сўлишини кутуб турарлар. Шу тобда Улфат қишлоқли афтинда, катта бир пичоқ қўлинда, тешикдан чиқар, секингина жаллодбошига яқинлашиб, пичоқни суқуб юборар. Жаллодбоши «ваҳ» деб йиқилгач, Улфат иккинчи жаллодга ҳужум қилар. Ул қичқириб қочар. Улфат хоннинг ўлуги устига келар.

Улфат. Юраксиз хон, қочмади, ўлди. Муҳрини олай. Йўлда керак бўлур.

Хоннинг киссасиндан муҳрини тез олиб, югуруб тешикка бориб йўқолар. Оёқ товушлари келар. Қолган жаллод билан беш киши қиличлар чекиб кирарлар.

Жаллод. (тешикни кўрсатиб). Мана шундан келди.

Уч киши югуриб кирарлар. Қолганлари «Биз ташқаридан бо-райлик» деб чошиб чиқарлар.

Парда тушар.

БЕШИНЧИ ПАРДА

Саҳнанинг тўрида қоронгу бир зиндон (Чил духтарои зиндони). Улфат хўжасарой, Давлат тўқсоба билан яна икки-уч бекнинг ўлуқлари осилган, ўтқузуб бўғдурилган, қонга бўялиб ётган бир ҳолда турадир. Четда қорамой чироғи тутунлар сочиб ёнмоқда. Бир оздан кейин Раҳимбий ёлғуз келар. Оғир бир юруш билан юруб, ўлуқларнинг ҳар биртасига эс қўюб қараб зиндонни бир айланиб чиқар, Раҳимбий кетгач, манзара ўзгариб, саҳнанинг бери ёнида Бухоро аркининг Саломлиқ айвони кўринадир. Айвон остиндаги тахтнинг ҳар томонида қийматли қолиплар, кўрпалар тўшалган, шамлар, чилчировлар ёниб турадир. Раҳимбий расмий кийими билан камарлик, қиличлик ҳолда бир томондан кўрунуб, секинлаб тахтга яқинлашар. Бир оёғини тахтнинг босқичига қўюб, тивзасига таяниб сўйлар.

Раҳимбий. Йўлимизнинг ози қолди. Манзилга эриша ёздиқ. Абулфайзхон кетди. Уни ёқлагонларнинг да руҳларига фотиҳа ўқуб келдим. Эмди ким қолди? Чумчуқ каби кичкина бир хон! Шундай (қўли билан кўрсатиб) оласан, калласини узиб ташлайсан!... Руҳинг

шод бўлғай, отам. Сен битирмаган ишни, мен битирдим. Йўқ, бунларнинг ҳаммаси сен эккан уруқларнинг мевасидир. Сен менга йўл кўрсатмаса эдинг, сен, Нодиршоҳ билан дўстлашиб, мени унга юбормаса эдинг, бу ишлар бўлмас эди. Бўлганда ҳам, жуда қийинлик билан бўлар эди.

Мир Вафо келар.

Мир Вафо. Йўлдош қаландар келибдир. Сўзи бор экан. Бошқа бир йўл билан олиб келдим.

Раҳимбий. Келтурингиз.

Мир Вафо панада турган Йўлдошни чақирар. Йўлдош шул бурунги қаландар афти билан келиб, дуо қилар.

Йўлдош. Омин, тезроқ бу оёғингизни иккинчи босқичга қўюб, тахтга чиққайсиз. Оллоҳу акбар.

Раҳимбий (кулуб.) Ҳа, тентак, нима гап?

Йўлдош. Яхшилик, бек! Сизнинг хон бўлишингиз тўғрисида одамлар бир-бирлариға сўйлашиб турадилар.

Раҳимбий. Нима дейлар?

Йўлдош. Одамлар рози, хонлик оталиқ бекнинг ҳаққи дейлар. Бироқ беклар, эл бошлиқлари бу ишга кўнмайлар. Чингиз авлоди бўлмаган киши хон бўла олмас, дейлар. Мана шу сўзлар. бошқа одамларни бир оз тушундурадир. Шунга бир чора қилишингиз керак.

Раҳимбий. Қандай чора?!

Мир Вафо. Бунинг чораси қулай. Муллолардан бир фатво оласиз. Шунинг билан битадир.

Раҳимбий. Уни қиламиз.

Йўлдош. Яна қизиқ бир гап бор. Эрондан келтурган кўноқларингиз бошимизга бир бало чиқармасалар, яхши эди.

Раҳимбий. Нима қилдилар? (Юрар.)

Йўлдош. Бухорони манғитлардан тозалаш керак, деб сўз торқатар эканлар. Бир неча бекларимизга кишилар юбориб, «Сиз ишга киришингиз, биз ёрдам қиламиз» деганлар, Абдумўминхонни аркдан қочириб, сўнгра сиз билан урушмоқчи эканлар, деган хабарлар бор.

Раҳимбий. Аҳмоқлар, Бухорода нима ишлари бор экан?! Нодиршоҳ ўлдирилган, юртлари бузулуб турадир. Бориб ўз ишларини тузатсунлар.

Мир Вафо. Бек, Абдумўминхоннинг ишини бир ёқлик қилмасангиз, яна бир жанжал чиқар.

Раҳимбий (*Мир Вафога*). Сиз бунди чиқариб юборинг, Охун билан Қози Низомни меним ёнимга чақиринг. Узингиз, Эрон қўшунига бориб, сардорларга айтинг, ўзларини кўрмак истайман, келсунлар.

Донёлбий келар. Мир Вафо билан қаландар унга салом бериб чиқарлар.

Донёлбий (*Раҳимбийга*). Бу қаландар ким?

Раҳимбий. Тонимайсизми?

Донёлбий. Тонишга ўхшайдир.

Раҳимбий. Бир кеча отам билан ўтурганимда келган эди-ку.

Донёлбий. Ҳа... Бу бор экан. О... Шунинг сўзларини эслайсизми? Қаромати бор экан. Боя айтсангиз эди, дуосини олар эдим.

Раҳимбий. Ҳай, яна келар.

Донёлбий. Иброҳим кенагасни келтурдилар.

Раҳимбий. Қани?

Донёлбий. Сақловда турубдур.

Раҳимбий. У, бола! (*Хизматчи келар.*) Сақловга чиқиб айт, Иброҳим оталиқни келтурсунлар.

Хизматчи кетар.

Донёлбий. Қўлларини боғлаб, келтурганлар. Бечора, қариб қолган.

Раҳимбий. Кўзи кўрмайдирми?

Донёлбий. Йўқ, кўрмайдир. Бечоранинг дуосини олсангиз, яхши бўлур.

Раҳимбий. Албатта, унга ҳурмат қиламиз. (*Бир киши Иброҳимбийни келтурар. Қўллари боғланган, кўзи кўрмайдир.*) Оталиқнинг қўлларини оч! (*Ҳалиги киши Иброҳимбийнинг қўлларини очар.*) Оталиқ амак, ўтурингиз, калайсиз?

Иброҳимбий (*ўтурар*). Кўзим кўрмайдир. Сиз ким бўласиз?

Раҳимбий. Тонимадингизми? Мен, Раҳимбий.

Иброҳимбий. Ҳа, тонидим, тонидим. Худога шукур, яхшиман.

Донёлбий. Ҳали мени ҳам тонимасангиз-чи, оталиқ!

Иброҳимбий (*бир оз ўйлаб*). Сиз Донёлбий эмасми?

Донёлбий. Топдингиз.

Иброҳимбий. Қалайсиз, ука? Кўрушайлик-эй... (*Қўлларини узатар, кўрушарлар.*) Эскилардан ёлғиз

сиз қолибсиз. Раҳматлиқ акаларингиз ўлганлар эканлар.

Донёлбий. Ҳа, тангри ёрлақасун, ўлдилар.

Иброҳимбий. Ҳай, дунё шундай экан, бирта келиб, бирта кетар экан-да.

Раҳимбий. Оталиқ амак, мени қутламайсиз?

Иброҳимбий. Сизни нега қутлай экан, жияним?

Раҳимбий. Душманингизни ўлдурдим. (*Ўтурар.*)

Иброҳимбий. Сиз ўлдурмаганда, ўзи ўлмасми эди?

Раҳимбий. Шундай экан, сиз нега унга ёғиқиб шунча урушдингиз?!

Иброҳимбий. У элга ёмонлиқ қилди, юртни таллади, ҳукумат ишларига қарамади. Кеча-кундуз чоғир ичиб ётди. Мен унинг шул ишларига қаршу бўлуб урушдим.

Раҳимбий. Мен нима қилдим?!

Иброҳимбий. Сиз бу ишларни ўзингиз учун қиласиз-ку чоғи!

Раҳимбий. Қайдан билдингиз?!

Иброҳимбий. Раҳматлиқ отангизнинг Нодиршоҳ этагига ёпишқонини билар эдим. Сиз ҳам Нодиршоҳга бордингиз. Унинг қўшунини келтурдингиз. Абулфайзхонни ўлдурнгандан сўнгра, бутун ишни ўз қўлингизга олиб турубсиз.

Раҳимбий. Абдумўмин тўрани хон кўтарганимиздан хабарингиз йўқми, амак?

Иброҳимбий. Абдумўмин тўра ўн беш яшар бир бола. Уни хон кўтардингиз нима, кўтармадингиз нима!

Раҳимбий. Сиз бўлганда, нима қилар эдингиз?!

Иброҳимбий. Мен бўлганда, Абулфайзхонни тушурғач, қурултой чақирар эдим. Янги хон билан унинг оталиғини эл бошлиқларининг кенгашлари билан белгилар эдим.

Раҳимбий. Мана, эл бошлиқларидан биртаси — сиз. Элингиз кенагас! Бухоронинг тубчак, буюк бир эли. Келингиз, бундай маъносиз сўзларни қўйингиз, биргалашиб, кенгашиб ишлайлик, Абдумўминхоннинг ҳукуматини бириктирайлик.

Иброҳимбий. Мен жуда яхши биламан: сиз шу кун эрта Абдумўминни ҳам отасининг орқасига юбориб, тахтини оларсиз. Жияним, мен Абулфайзхон билан урушдим, чунки ул ҳақсизлиқ қилган эди. Сиз бу кун ундан ортуқ ҳақсизлиқ қила турубсиз. Кўзим бўлса эди, эртадан бошлаб, сиз билан ҳам урушар эдим. Нима

қилайким, кўзим йўқ. Ҳай, сиз-ку Бухоро тахтини оларсиз. Абдумўминни ўлдурарсиз. Балким мени ҳам ўлдурарсиз. Бироқ шуни билиб қўйингизким, бу тахт сизнинг болаларингизга юқмағусидир.

О х у н д билан Қ о з и Н и з о м салом бериб келарлар.

Р а ҳ и м б и й. Марҳамат қилсунлар. (*Иброҳимбийни кўрсатиб.*) Оталиқни танимадингизми?

О х у н д (*Иброҳимбийга қарагандан сўнг*). Кенагас оталиқми? Кўрушайлик-эй.

Иккаласи бориб кўрушгач, ўтурарлар.

Қ о з и Н и з о м (*Иброҳимбийга*). Оталиқ, худога шукур қилингиз. Бекнинг ғайратлари билан душманларингиз йўқолдилар. Эмди қолган умрингизни шу кишининг кўлағасинда тинчгина ўтқарарсиз.

Иброҳимбий жавоб бермайди.

Р а ҳ и м б и й. Бир-икки шаръий масала бор. Шуни сўрамоқ учун сизларни чақирдим.

О х у н д. Марҳамат қилинг, тақсир!

Р а ҳ и м б и й. Шул тўрт-беш кунлик жанжалимизда Абулфайзхон билан яна бир неча киши ўлдилар.

О х у н д. Ҳа, тақсир.

Р а ҳ и м б и й. Бунларнинг ўлумига мен сабаб бўлдим. Шунинг шариатда ҳукми нима бўлса?

О х у н д. Тақсир, ҳо тақсир, масалан «болвои ом»да²³ ўлганларнинг қотили ҳеч ким бўлмайди. Унлар болвои омга сабаб бўлдилар, шариатнинг ҳукми шудир, тақсир.

Қ о з и Н и з о м. Абулфайзхон ҳукумат ишларини бажара олмади. Шунинг учун ҳукуматни бошқа кишига топшурмоғи керак бўлди. Буни қилмағач, жазосини кўрди.

Р а ҳ и м б и й. Бизнинг орамизда бир сўз бор: Чингизхон авлодидан бўлмаган киши хон бўла олмайди, дейлар. Бу тўғринда шариатнинг ҳукми нима бўлса?

О х у н д. Шариатда бундай бир нарса йўқдир. Кимнинг қўлиндан иш келса, шул хон бўла берадир.

Р а ҳ и м б и й. Шул эски масала тўғрисида ривоят (фатво) берасизми, тақсир?

Қ о з и Н и з о м. Албатта, берамиз.

Р а ҳ и м б и й. Эрта шуни ёзиб келтурингиз!

О х у н д. Хўб бўлубдир.

И б р о ҳ и м б и й. Раҳматлиқ Ражабхон билан бирлашиб, Абулфайзхонга қаршу урушганимизда, шундай

кенгашган эдикким, Бухорога бориб кирсак, бутун муллоларни бир мадрасага солиб, ўт қўямиз-да, ҳаммасини ёндирамиз. Элимизни бузуб, расво қилган шулар. Бунлар динингизни тузатамиз, деб дунёмизни мурдор қилдилар.

Қ о з и Н и з о м. Нима қилдиқ биз?!

И б р о ҳ и м б и й. Сиз Қози Низом эмасми?

Қ о з и Н и з о м. Ҳа, мен Қози Низом.

И б р о ҳ и м б и й. Туно кун Абулфайзхонни «сояйи худо» деб оёқларини ўпмаган эдингизми? Абулфайзхон хотунлар билан ичишиб ётган бир кечанинг эртасинда, унинг олдига келиб: «Бу кеча тушимда пайғамбарни кўрдим, сизни сўраб юбордилар»,—деб, чопон кийганингизни унутдингизми? Туно кун сизга чопон берган сояйи худонинг ўлимига бу кун фатво берасиз, ҳеч уёлмай-сизми? Тушингизда Абулфайзхонни сўраган пайғамбар, яна бир йўла тушингизга кириб, уни сўрасалар, нима дейсиз? Бунлар оз эмиш каби, Чингизхоннинг ёсоғини ҳам йўқ қилмоқчи бўласизми?

Д о н ё л б и й. Оталиқ ака, шариатнинг ҳукми шу экан-да.

И б р о ҳ и м б и й. Мен шариат-мариатни билмайман. Ишингизни тўғриламоқчи бўлсангиз, қурултой чақирасиз. Бунларнинг сўзи ярим қақага арзимайди.

М и р В а ф о келар.

М и р В а ф о. Эрон сардорлари келдилар.

Р а ҳ и м б и й (*Донёлбийга*). Оталиқни сиз қўноқ қилингиз. Бу кишига яхши қарашиб, ҳурмат кўрсатингиз. (*Мир Вафого.*) Сиз сардорларни келтурингиз. (*Донёлбий, Иброҳимбий, Мир Вафо чиқарлар. Раҳимбий муллоларга сўйлар.*) Мен Эрон сардорларини чақирдим. Эрон қўшуни Бухорода қола берса, яхши бўлмайди. Бухородан чиқиб кетишларини таклиф қиламан.

О х у н д. Кўб яхши қиласиз, бек. Келган қўноқнинг кетиши йўқми? Бухорода нима ишлари бор?

Р а ҳ и м б и й. Бу кеча меним сўзимни тингламай, яна Бухорода қолмоқчи бўлсалар, бу тўғрида эрта сизлар билан бошқача кенгашармиз. Албатта, эрта шул ривоятларни олиб келарсиз.

О х у н д Қ о з и Н и з о м. Хўб бўлубдир (*Турарлар.*)

Р а ҳ и м б и й. Кетасизми эмди?

О х у н д. Кетайлик, бек.

Р а ҳ и м б и й. Хўб.

Охунд билан Қови Низом чиқади. Мир Вафо билан Эрон сардорлари Хусайнхон, Аҳмадхон келарлар. Саломдан сўнг, ўтурмасдан сўйлашарлар.

Хусайнхон. Чақирган экансиз, келдик, бек!

Раҳимбий. Хуш келдингиз. Сизни чорлатқаннинг сабаби шул: азиз қўноқларимиз бўлган Эрон қўшунни биз учун кўб мусофирчилик чекдилар. Шукур, мана ўлкамиз тинчланиб қолди. Эшитишимизга кўра, подшоҳимиз Нодиршоҳ шаҳид бўлганлар. Энди бу азиз қўноқларга хизматлариға ёраша жалдулар²⁴ бериб, юртлариға қайтарсақ, биздан рози бўлурларми?

Хусайнхон. Бек, қароримиз бошқача эди. Бизга Абулфайзонни омон-эсон Эронға эришдирмак хизмати топширулган. Сиз Абулфайзонни бизга қачон топшурсангиз, биз шул дақиқада чиқиб кета берармиз. Хонни топшурмай экансиз, Эрон қўшунни ҳам ёта берадир.

Раҳимбий. Нодиршоҳ ўлмаганда, мен Абулфайзонни албатта, сиз билан юборар эдим. Бу кун Нодиршоҳ ўлган. Эронда Абулфайзоннинг ҳеч кимга кераклиги йўқ. Шунинг учун хонни сизга топшурмоқнинг маъноси қолмаган.

Хусайнхон. Нодиршоҳ ўлган бўлса, Эрон тирикдир. Эрон подшоҳи «Абулфайзоннинг жонини қутқарингиз» деб, ўз қўшунига буюрган. Биз унинг шул буйруғини ерига келтурармиз.

Раҳимбий. Майли. Бизнинг хон сизга шунча лозим экан, чиқариб берар эдим, бироқ у киши шу кун эрталаб ўзларини ўлдурганлар. Улукларини сизга чиқариб бермак унумсиздир.

Хусайнхон. Нима, Абулфайзон ўлдими?

Раҳимбий. Шу кун эрта билан ўзларини пичоқлаб ўлдирдилар. (Эрон сардорлари ҳайрат билан бир-бирлариға қарайлар. Раҳимбий сўзининг таъсирини кўргач, гапура берар.) Азиз қўноқларим! Абулфайзон ўлди. Нодиршоҳ ўлди. Сизнинг бундай ёт ўлкада бошсиз, тилаксиз турушингиз фойдасиз бир иш. Элимиз Нодиршоҳнинг ўлганини эшитса, сизни тинч қўймаса керак. Хазинадан сизларга йигирма минг тангадан пул берайлик, қўшунингизға улашиб берингиз-да, юртингизға қараб, кета берингиз.

Аҳмадхон. Бек! Биз бу ишдан бир нарса онглаёлмадиқ. Хонни ким ўлдирган? Ўзими, душманларими? Бу очиқ билинмади. Биз қўшунимизға қайтиб, кенга-

шармиз. Қандай бир қарорга келсак, сизга билдурармиз.

Раҳимбий. Хўб, қачон билдурарсиз?

Аҳмадхон. Эрта билдурсак керак.

Раҳимбий. Хўб бўладир. Шундай қилингиз.

Хусайнхон. Худо ҳофиз, бек!

Раҳимбий. Худо ҳофиз.

Эрон сардорлари чиқиб кетарлар.

(Мир Вафога) Сиз Ўрдаға борингиз. Абдумўминхонни кўрингиз. Эрон сардорлари сиздан фотиҳа олиб, юртлариға қайтар эканлар, деб бу ёққа юборингиз. Ўзингиз кета берингиз.

Мир Вафо. Хўб. (Кетар.)

Раҳимбий (ёлғуз юруб сўйлар). Эмди иккинчи оққични босмоқ керак. Бу қўғирчоқни йўқ этмасак, бошимизға бир бало чиқғусидек кўрунадир. (Киссасиндан бир кичкинагина шишача чиқариб, шунда турғач шарбат шишасига ағдарар. Яна юра бошлаб, бирдан кулар.) Эрон сардорлари бунинг ҳам ўлганини эшитсалар, ўзлари қочиб кетарлар. Биз тутмоқчи бўлсақ ҳам турмаслар.

Абдумўминхон кийиниб, тож қўйгани ҳолда, кулуб келар.

Абдумўминхон. Бек бобо, мени чақирдингизми?

Раҳимбий. Ҳа, ўғлум, сизни чақирдим. Эрон сардорлари юртлариға қайтар эканлар. Сизни кўруб, фотиҳа оларлар.

Абдумўминхон. Қани?

Раҳимбий. Келарлар. Сиз тахтға чиқиб ўтурингиз. (Абдумўминхон тахтға чиқиб ўтурар.) Эрон сардорлари келганда: «Нечун кетасиз, бизнинг Бухорода қолсангиз бўлмасми!», деб қаранг. Унлар «йўқ, кетамиз» дейлар. Сўнгра, бунларга йигирма минг тангадан пул берулсун, деб менга буюрингиз.

Абдумўминхон. Хўб.

Раҳимбий (шарбат шишасига ёндошиб, шундан бир пиёла ичкан бўлуб). Бай, ба...й, яхши шарбат экан-да. Сиз томоқ едингизми?

Абдумўминхон. Ҳа едим.

Раҳимбий. Бир пиёла ичасизми?

Абдумўминхон. Хай, ичмап. (Раҳимбий пиёлани тўлдуриб берар. Абдумўминхон бирдан ичар.) Бир оз аччиғми?

Раҳимбий. Бир оз... (Пиёлани олиб жойиға

қўяр.) Албатта, фойдали дорулар солинғандур. Эрта Қози Низомга мирасадлик ўруни²⁵ берсангиз бўлурми?

А б д у м ў м и н х о н. Бўлур. (*Юрагини тутуб.*) Юрагимни ёндуруб юборди, бу нима эди?

Р а ҳ и м б и й. Менга бир нарса бўлмади-ку!

А б д у м ў м и н х о н (*икки қўли билан кўкрагини тутуб, буруладир*). Вой ёндим. (*Ялинар.*) Бек бобожон, бу нима эди? Ёндим.

Р а ҳ и м б и й. Жим турингиз, ҳеч нарса қилмайдир.

А б д у м ў м и н х о н (*чидай олмай*). Вой ёндим... бир оз сув берингиз! (*Абдумўминхоннинг кўзлари олайиб, юзи бузила бошлар.*) Ёндим. Бир оз сув берингиз! (*Қусмоқ истаганда, тахтдан юмаланиб, тубанга тушаётган Раҳимбийнинг сингирлари бузулар, кучли бир вижда азобига учраган каби, деворга таяниб, кўзларини Ақдумўминга тикиб, қотиб қолар. Қусиб, толпиниб, қиш ланиб ётган Абдумўминхон бирдан бошини кўтарар.*) Жаллод! (*Раҳимбий сесканар.*) Мени ҳам ўлдурдингми?! (*Яна йиқилиб, толпина-толпина жон берар.*)

Кўк гумбурлар, қаттиқ бир ел эсиб, шамларни ўчурар. Шу тобда тахтнинг бир четиндан, йигирма яшар эронли афт бир Хаёл чиқар. Сочи орқага қайтарилиб, бўйни тўғрисиқдан кесилган, боши яланг, эгнида қафач, оғир юруб, Раҳимбийнинг қаршусига бориб турар. Раҳимбий жуда қўрқуб, қаттиқ титрар.

Р а ҳ и м б и й (*бўғуқ*). Бу ким!... Ким бу!...

Хаёл қўли билан имлагач, парда очилиб, ўлуқлар турган бояғи зиндон кўринур.

Х а ё л (*оғир товуш билан шул форсча назмни ўқур*).

Сурати адли Хисравон ин аст,

(*зиндонни кўрсатур*)

Зулм дар олами ғараз дин аст.

Ожизонро диҳан гутта ба хун,

(*ўлуқларни кўрсатур*)

То шавад хилвати ҳавас гулгун.

Адл ин ранг тухми раъфат кошт,

В-эй агар зулм теғ мебар дошт.*

Р а ҳ и м б и й. Бу ким?...

Х а ё л (*тахтга қараб*). Эй қора куч, қуруб кетгур тахт! Ҳеч гуноҳи бўлмаган болалардан, тоғ каби йигит-

лардан миллиончалари сен учун қурбон бўлуб кетарлар. Инсонлар томонидан яратилган мингларча тангрининг энг бузққоши, энг шуми, энг қоғ-қора саодат — сенсан. Остингда қолганларни эзгучи бир фалокат юки бўлганинг каби, устингга чиққанларнинг борлиқларини ёндирғучи бир олов тепасидирсан!

Р а ҳ и м б и й. Қим бу? (*Қўрқа-қўрқа икки одим илгари босиб, бир нарса сўрамоқчи бўлур. Хаёл сўйлагач, яна қўрқуб кейинга қайтар.*)

Х а ё л. Сен фазилатлиқ билимларнинг қўл, қанотларини узуб ташладинг. Инжу тизғучи адибларнинг қаламларини ўчоқ супургусига айлантурдинг. Ота пичоғи билан болаларини бўғизладинг. Бола ҳанжари билан оталарни йиқитдинг. Дўстларни бўғуштурдинг, ўртоқларни уруштурдинг. Даланинг эркини, шаҳарнинг тинчини, эрларнинг ғайратини, хотунларнинг исматини талатдинг. Отамдан қочиб, ўзига сиғинганим ҳолда уёлмайин, бошимни кесдирган Афросиёбингдан мана шу кимсасиз болани оғулаб йиқитқон Раҳимхонинггача мингларча йиртқич хоинларни сен яратдинг, сен яшатдинг. Эй, инсоннинг душман тангриси, қачонгача бу онгислар тўдасини ўзингга ҳам топиндируб, ҳам қурбон қиларсан?! Эй, бойқушлар қафаси, бундай дев иштиҳолиқ ҳайвонларнинг²⁶ қўли билан қачонгача дунёларни бир-бирига уруб турасан?! Тинчлиқ сақламоқ баҳонаси билан миллионларча инсон кўмасини²⁷ чуқурдан чуқурга юмалатмоғингнинг замони ҳанузгача битмадимми?!

Р а ҳ и м б и й (*ўйлар*). Афросиёб, дейдир. Отамдан қочдим, дейдир. (*Бир-икки одим илгари босиб, қўрқа-қўрқа.*) Сен кимсан?!

Х а ё л. Мен... Сенинг каби бир золим қўлинда мана шунинг каби (*Абдумўминнинг ўлуғини кўрсатур*) ҳеч бир нарсани билмайин, онгламайин, бўғизланган бир мазлум, — Сиёвуш!... Эй, қора юракли бойқуш, бундан сенга қолган вайронани қутламоқ учун келдим. Инсонлиқ дунёси, эсини бир жойга тўплаб, ўз ишига ўзи эга бўлганча, сен ҳам, сенинг кабиларнинг ҳам ихтиёрингиздадир. Истаганингизча ҳукм сура оларсиз. (*Секин-секин узоқланиб, йўқолар.*)

Р а ҳ и м б и й Сиёвуш... Сиёвуш. (*Хаёл томонидан тортилган каби, унинг кетидан юруб, саҳнадан чиқар.*)

Парда тушар.

* Бу тизим Бедилдандир.

АБУЛФАЙЗХОН

Фитратнинг бу фожиаси 1924 йилда ёзиб тугалланган бўлиб, айни шу йили Москвада Марказий Шарқ нашриёти томонидан араб ёзувида чоп этилган. «Абулфайзхон» фожиаси филология фаилари номзоди Сафо Зуфаров томонидан нашрга тайёрланган ва 1989 йили қайта чоп қилинган: «Шарқ юлдузи», 1989, 1-сон, 83—104-бетлар.

Асар аштархонийлар сулоласининг Бухоро тахтидан кетиши ва янги сулола — мангит амирларининг ҳокимият тепасига келиши каби тарихимизда бурилиш ясаган воқеаларга бағишланган. Асар воқеалари XVIII асрга тааллуқли бўлгани учун, матнда жуда кўп тарихий сўзлар, ҳозирги мавжуд сўз ва ибораларнинг ўтмишдаги шакллари учрайдики, нашрга тайёрлашда уларни айнан сақлашга тўғри келди.

Асарнинг ушбу нашрида шундай ўринларга изоҳлар берилди, шунингдек фожианинг 1989 йилги нашрида учраган айрим хатолар, нотўғри ўқилган ва тушиб қолган жумлалар тўғриланди.

Фитратнинг бу машҳур фожиаси ҳақида қуйидаги тақрир ва тадқиқотлар эълон қилинган. Н. Г а н и з о д а. Абулфайзхон. «Қизил Ўзбекистон», 1926, 14 декабрь; А. Алиев. Фитрат ва унинг «Абулфайзхон» асари. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1988; Э. К а р и м о в. «Абулфайзхон» тарихий драмаси ҳақида. «Шарқ юлдузи» 1989, 1-сон, 81—82-бетлар; И. К а м о л. «Абулфайзхон» — тўнғич тарихий драма. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1989, 14 апрель; И. Г а н и е в. Мастерство Абдурауфа Фитрата в создании трагедии «Абулфайзхон», АКД, Тошкент, 1992.

* * *

1. Абулфайзхон — Бухорода ҳукмронлик қилган Аштархонийлар сулоласининг сўнгги вакили. 1747 й. вазири Раҳимбий оталиқнинг фитнаси билан бутун оила аъзолари билан йўқ қилиб юборилган. Шундан сўнг Бухоро тахтига янги сулола — Мангит амирлари келган. Шу вақтдан эътиборан Бухоро хонлиги «Бухоро амирлиги» деб юритила бошлаган.

2. тахта — шахмат назарда тутилади.

3. кат — сўри, каравот.

4. Матнда уч нуқтадан сўнг «Мир Вафо» ёзилган. Матбаа хатоси бўлса керак. Асар мазмунидан келиб чиқилса, бу хон сўзининг давоми.

5. Ётиш — хон саройининг тунашга келган меҳмонлар учун ажратилган қисми.

6. қўрчи — қўрхона (қурол-аслаҳа ёки қимматбаҳо нарса-лар сақланадиган оғор) эгаси, хон саройидаги лавозимлардан хазинадор. Қайта нашрида «қурчи» деб хато ўқилган.

7. даф — чертиб, чалинадиган, ёғоч гардишга хом тери тортилган мусиқа асбоби.

8. уртук — парда.

9. Нодир — Нодиршоҳ назарда тутилади. Улфат Абулфайзхоннинг энг яқин одами сифатида, Нодиршоҳга бўлган нафратини аямай уни менсимайроқ Нодир деб мурожаат иляпти. (Қайта нашрда Нодиршоҳ деб тўғриланган.)

10. «Хусайний» — ўзбек мумтоз куйларидан бири. Кўпинча сатода (танбурни камон сингари чалиниши) ижро этилади.

11. тарат — таҳорат сўзининг қисқа шакли. Матнда шундай ёзилган, қайта нашрда уни таҳорат деб тахрир қилганлар.

12. қалин — полос.

13. ерлаштирмақ — жойлаштирмақ.

14. Жубор — асли Жўйбор: Бухоро шаҳрининг жанубий қарбида жойлашган мавзе.

15. Қайта нашрда сўнгги икки жумла тушиб қолган. Асл матн бўйича жумлалар тикланди ва ўз ўрнида келтирилди.

16. мурут — ҳурмат-эҳтиром ёки лутфу марҳамат.

17. беклик усули — бек (айрим ўринларда «бей» ёки «бий») Бухоро хонлиги тасарруфидаги вилоятларнинг бошқарувчиси бўлиб, у чексиз имкониятларга эга бўлган. Кўпинча, улар ёлғуз хонгагина бўйсунган. Шайбонийхон, Абдуллохон каби ўзбек хонлари бу усулни марказлашган бошқарув усулига алмаштиришга интиланганлар.

18. маҳхур — қаҳру ғазабга дучор бўлиш.

19. муғамбил — «муғамбир» сўзининг бузилган шакли.

20. Қайта нашрда бу жумла тушиб қолган.

21. тошнов — уйнинг бир бурчига сув кетадиган қилиб қўйилади, буни «авраз» ҳам дейдилар.

22. «Бебокча» — луғавий маъноси: шўх, шаддот. Бу ерда: мақомда уфур усулида айтиладиган машҳур халқ қўшиқларидан бири. Навоийнинг «Чашми оҳулармидур», Зебунисонинг «Нашуд» ғазаллари шу усулда қўшиқ қилиб айтилган. Шу қўшиқларнинг куйи назарда тутилади.

23. болво ом — «болво», яъни балолар: «ом» — оммавий, умумий сўзининг қисқа шакли. Ибора тўлиғича «бало-қазоларнинг бирдан ёпирилиб келиши» маъносини беради.

24. жалду — совға, инъом.

25. «мирасад» сўзида «мира» — хожа, бошлиқ, катта маъноларини беради, «сад» эса юз рақамини англатади. Бу мансаб юзбошликка яқин саройдаги вазифалардан бири.

26. интиҳолик ҳайвонлар — йиртқич ҳайвонлар.

27. кўма — тўпلام, уюм.